

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ЮРИДИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА І ПРОЦЕСУ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач кафедри

_____ Вишневецька С.В.

«__» _____ 2020 р.

ДИПЛОМНА РОБОТА

ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ МАГІСТРА
ЗА ОСВІТНЬО-ПРОФЕСІЙНОЮ ПРОГРАМОЮ
«Правознавство»

**Тема: «Захист особистих немайнових прав та законних інтересів батьків
як учасників сімейних правовідносин»**

Виконавець: Братіца Ольга Максимівна

Керівник: д.ю.н., професор Тімуш Ірина Сергіївна

Київ-2020

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Юридичний факультет

Кафедра цивільного права і процесу

Освітньо-професійної програми «Правознавство»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

С.В. Вишневецька

«__» _____ 2020 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання дипломної роботи

Братіци Ольги Максимівни

1. Тема роботи «Захист особистих немайнових прав та законних інтересів батьків як учасників сімейних правовідносин»
затверджена наказом ректора від «20» грудня 2019 р. № 2871/ст.
2. Термін виконання роботи: з 14 жовтня 2019 р. по 29 грудня 2019 р., та з 20 січня 2020 року по 09 лютого 2020 року
3. Вихідні дані роботи: монографічна наукова література, нормативно-правові акти.
4. Зміст пояснювальної записки: зміст сімейних правовідносин. Учасники сімейних правовідносин і роль в них батьків. Загальна характеристика особистих немайнових прав та законних інтересів батьків. Поняття та класифікація форм захисту особистих немайнових прав та законних інтересів батьків. Юрисдикційна форма захисту особистих немайнових прав та законних інтересів батьків і спеціально уповноважені органи, що забезпечують її здійснення. Неюрисдикційна форма захисту особистих немайнових прав та законних інтересів батьків.

5. Календарний план-графік

№ пор	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1	Вибрати тему дипломної роботи	до 01.10.2019	виконано
2	Затвердити тему і план роботи у наукового керівника	до 15.10.2019	виконано
3	Визначити статистичну, інформаційну базу дослідження скласти бібліографію	до 26.10.2019	виконано
4	Оформити і обговорити з науковим керівником перший розділ роботи	до 30.11.2019	виконано
5	Оформити і обговорити з науковим керівником другий розділ роботи	до 11.12.2019	виконано
6	Оформити і обговорити з науковим керівником третій розділ роботи	до 21.12.2019	виконано
7	Доопрацювати роботу, оформити її кінцевий варіант	до 26.01.2020	виконано
8	Отримати відгук керівника та рецензію	до 29.01.2020	виконано
9	Підготувати доповідь на захист	до 01.02.2020	виконано

6. Консультанти з окремих розділів

Розділ	Консультант (посада, П.І.Б.)	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв
Консультанти з окремих розділів не залучались			

7. Дата видачі завдання: 15.10.2019 р.

Керівник дипломної роботи _____ д.ю.н., проф. Тімуш Ірина Сергіївна
(підпис)

Завдання прийняв до виконання _____ Братіца Ольга Максимівна
(підпис)

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до дипломної роботи «**Захист особистих немайнових прав та законних інтересів батьків як учасників сімейних правовідносин**»: 92 с., 105 бібліографічних посилань використаних джерел, 1 табл., 2 рис.

Метою дипломної роботи є комплексний аналіз, поглиблення знань про сутність, характерні ознаки, поняття, види та способи захисту особистих немайнових прав та законних інтересів у сімейному праві України.

Об'єктом дослідження дипломної роботи є особисті немайнові права та законні інтереси батьків як учасників сімейні правовідносини, підстави їх виникнення та способи їх захисту у разі порушення.

Предметом дослідження є наукові погляди, ідеї, концепції і теорії, нормативно-правові акти України та іноземних держав, практика їх застосування щодо здійснення та захисту особистих немайнових прав батьків і дітей.

Методологічну основу дослідження становлять такі методи як: загальнонаукові (діалектичний, формально-логічний, логіко-семантичний, системно-структурний, аналіз, синтез тощо) та спеціальні методи дослідження (порівняльно-правовий, історично-правовий та ін.).

Наукова новизна дипломної роботи полягає в тому, що в дипломній роботі комплексно розглянуто сутність сімейних правовідносин та способи захисту особистих немайнових прав та законних інтересів батьків, обґрунтовано необхідність запровадження інституту посередництва в правову систему України.

Практична цінність дипломної роботи полягає в тому, що висновки і пропозиції, сформульовані в дипломній роботі, можуть бути використані у науково-дослідницькій діяльності для подальшої розробки теоретичних та практичних вирішень проблем юридичного регулювання сімейних відносин загалом, та вдосконалення інституту сім'ї.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ 1. Сімейні правовідносини: зміст та учасники	11
1.1. Зміст сімейних правовідносин	11
1.2. Учасники сімейних правовідносин і роль в них батьків	21
РОЗДІЛ 2. Особисті немайнові права та законні інтереси батьків: загальна характеристика та правовий захист.....	32
2.1. Загальна характеристика особистих немайнових прав та законних інтересів батьків	32
2.2. Поняття та класифікація форм захисту особистих немайнових прав та законних інтересів батьків	38
РОЗДІЛ 3. Загальна характеристика форм захисту особистих немайнових прав та законних інтересів батьків	47
3.1. Юрисдикційна форма захисту особистих немайнових прав та законних інтересів батьків і спеціально уповноважені органи, що забезпечують її здійснення	47
3.2. Неюрисдикційна форма захисту особистих немайнових прав та законних інтересів батьків	69
ВИСНОВКИ.....	77
СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	82

ВСТУП

Актуальність теми дипломної роботи. У сучасному українському суспільстві відбуваються постійні зміни. Події суспільного і політичного життя дедалі більше прискорюють темп людського існування; стреси, інформаційні перевантаження дуже впливають на людину, її сприйняття і систему цінностей. Сім'я, її форми та функції безпосередньо залежать від суспільних відносин. Чим вища культура суспільства, тим вища культура сім'ї.

Як кожен живий організм складається із активних клітин, так і сім'я є основним будівельним матеріалом суспільства, невід'ємним елементом держави. Вона є посередником між державою, людиною та іншими соціальними інститутами. Сім'я впродовж усього існування суспільства, була не лише джерелом розвитку для людини, а й заклала в нього основи духовності, культури, моралі, а також дала вагомий внесок в розвитку держави в цілому.

Сім'ю, перш за все, складають батьки (мати та батько) та дитина (діти).

Конституція України проголошує, що сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою, і це повною мірою відповідає положенням Конвенції ООН про права дитини, що є імplementованою до Сімейного кодексу України. Саме прийняття Сімейного кодексу України (далі – СК України) вже в незалежній державі є важливим кроком у регулюванні і захисті сімейних правовідносин як окремої самостійної галузі права.

Визнаючи людину головною соціальною цінністю, Конституція України обумовлює необхідність забезпечення належного стану і нормативного закріплення та гарантій своєчасного і безперешкодного

здійснення нею особистих немайнових прав, які є вирішальним чинником суспільного прогресу.

Проблема способів захисту особистих немайнових прав та законних інтересів має в умовах сучасної України не тільки теоретичну, але і практичну значимість, що підкреслює актуальність даного дослідження. Оскільки реалізація принципів правової держави, верховенства закону направлено на захист прав та законних інтересів батьків передбачають наявність науково обґрунтованої концепції особистих немайнових прав учасників сімейних правовідносин. Рівень розробки цієї проблеми є ще недостатнім тому, що вимагає розгляду поняття і видів особистих немайнових прав та законних інтересів батьків та способів їх захисту.

Сьогодні вченими цивілістами досить жваво обговорюється проблематика поняття «сім'ї» та поняття «члени сім'ї», оскільки правове регулювання вказаних питань не обмежується лише нормами сімейного законодавства України, а й міститься у джерельній базі інших галузей права. У контексті викладеної проблеми надзвичайно актуальною є законодавче визначення та закріплення понять сім'я, її члени, дитина.

Варто зазначити, що сучасне цивільне законодавство регулює специфічні юридичні факти (вступ у шлюб та його припинення, народження дітей), питання щодо визначення кола членів сім'ї та відносин між членами сім'ї (подружжям, батьками та дітьми, іншими членами сім'ї), що є підставою виникнення шлюбно-сімейних відносин. Однак, норми цивільного та сімейного права не регулюють усі правовідносини, які виникають у шлюбі та сім'ї, вони лише сприяють розвитку вказаних правовідносин.

У процесі правозастосовної діяльності виникає ще багато проблемних питань, пов'язаних із здійсненням та захистом прав батьків і дітей, зокрема щодо: визначення юрисдикції та повноважень органів, що можуть здійснювати захист порушених прав батьків і дітей, реалізації принципу рівності прав та обов'язків матері і батька щодо дитини, особливостей

застосування окремих способів захисту прав батьків і дітей. Доводиться констатувати численні порушення прав батьків і дітей.

Основними джерелами сімейного права є Конституція України, Сімейний кодекс України, Цивільний кодекс України, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р., Конвенція ООН про права дитини та інші нормативно-правові акти України. Також, при регулюванні сімейних правовідносин можуть застосовуватися Директиви Європейського парламенту і Ради та практика Європейського суду з прав людини.

Методологічним підґрунтям проведеного дослідження стали **теоретичні напрацювання**, сформульовані такими науковцями, як Красицька Л.В., Ромовська З.В., Кожевникова В.О., Чурпіта Г.В., Дзера О.В., Ватрас В.А., Дякович М.М., Венедіктова І.В., Стефанчук Р.О., Притика Ю.Д., Можайкіна О.С., Негода О. А., Свердлик Г., Шерієв А. М., Нечаєва А. М., Головін Ю. І., Пчелінцева Л. М., Кілкелі У., Воложанин В. П., Алексєєв С. С., Турусова О.С., Звягінцева Л. М., Глівінська І.Н., Долгов Ю.Г. та ін..

Метою дослідження є комплексний аналіз, поглиблення знань про сутність, характерні ознаки, поняття, види та способи захисту особистих немайнових прав та законних інтересів у сімейному праві України.

Для досягнення мети було поставлено такі **задачі**:

- встановити співвідношення сімейного та цивільного права в системі права України;
- надати загальну характеристику сімейним правовідносинам;
- дослідити правову сутність понять «сім'я» та «член сім'ї» та визначити учасників сімейних правовідносин;
- розкрити сутність батьківських прав та надати загальну характеристику особистим немайновим правам та законним інтересам;
- визначити принципи здійснення особистих та майнових прав батьків і дітей та розкрити їхню сутність;

– дослідити особливості та встановити форми захисту особистих та майнових прав батьків і дітей.

Об’єктом дослідження є особисті немайнові права та законні інтереси батьків як учасників сімейні правовідносини, підстави їх виникнення та способи їх захисту у разі порушення.

Предметом дослідження є наукові погляди, ідеї, концепції і теорії, нормативно-правові акти України та іноземних держав, практика їх застосування щодо здійснення та захисту особистих немайнових прав батьків і дітей.

Методами дослідження є загальнонаукові (діалектичний, формально-логічний, логіко-семантичний, системно-структурний, аналіз, синтез тощо) та спеціальні методи дослідження (порівняльно-правовий, історично-правовий та ін.).

Так, діалектичний та історично-правовий методи дослідження надали можливість визначити генезис поняття «сім’я», дослідити розвиток форм захисту особистих та майнових прав батьків і дітей.

Системно-структурний метод застосовувався для визначення місця сімейного права в системі права України та проведення класифікації прав батьків і дітей.

За допомогою логіко-семантичного методу дослідження були визначені основні правові категорії та поняття у сфері здійснення та захисту особистих немайнових прав батьків і дітей, зокрема, «сім’я», «члени сім’ї», «сімейні зв’язки», «батьківські права», «законний сімейний інтерес», «форма захисту суб’єктивних прав» та інші.

Порівняльно-правовий метод дослідження застосовувався під час аналізу національного сімейного законодавства України та іноземних держав щодо здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей.

Формально-логічний метод використовувався для формулювання основних теоретичних положень і висновків з проблемних питань здійснення та захисту особистих немайнових прав батьків і дітей.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що в дипломній роботі комплексно розглянуто сутність сімейних правовідносин та способи захисту особистих немайнових прав та законних інтересів батьків, обґрунтовано необхідність запровадження інституту посередництва в правову систему України.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що висновки і пропозиції, сформульовані в дипломній роботі, можуть бути використані у науково-дослідницькій діяльності для подальшої розробки теоретичних та практичних вирішень проблем юридичного регулювання сімейних відносин загалом, та вдосконалення інституту сім'ї.

Публікації. Наукова стаття на тему: «Захист особистих немайнових прав батьків як учасників сімейних правовідносин», Науковий журнал «Молодий вчений», №1(77) січень 2020 рік.

Структура дипломної роботи обумовлена метою та завданнями дослідження і складається зі вступу, трьох розділів, шести підрозділів, висновків, списку використаних джерел, таблиці та двох рисунків. Загальний обсяг роботи становить 92 сторінки, у тому числі основний текст – 81 сторінки, список використаних джерел (105 найменувань) – 11 сторінок.

РОЗДІЛ 1

СІМЕЙНІ ПРАВОВІДНОСИНИ: ЗМІСТ ТА УЧАСНИКИ

1.1. Зміст сімейних правовідносин

Традиційно предмет сімейного права визначався як «особисті та похідні від них майнові відносини, що виникають між людьми зі шлюбу, кровної приналежності, всиновлення, прийняття дітей у сім'ю на виховання» [2, с. 218]. Сталою була думка, що сімейні відносини входять до складу предмета приватного права, так як основним в них виступає майновий елемент, у той же час присутні немайнові відносини, що також охоплюються предметом приватного права.

С.І. Вільнянський стверджував, що рівність сторін (суб'єктів) – це основний метод правового регулювання приватного та сімейного права, і попри ряд особливостей галузі сімейного права, предмет її правового регулювання не виходить за межі відносин, що регулюються приватним правом (особисті немайнові та майнові) [3, с. 98]. Подібну точку зору на відношення цивільного та сімейного права підтримують й досі деякі сучасні дослідники, що вивчають проблематику взаємозалежних галузей на доктринальному та законодавчому рівнях.

Після прийняття Сімейного (2002 р.) [4] та Цивільного (2003 р.) [5] кодексів України відбулися певні зміни у визначенні предмета цивільного та сімейного права, і як наслідок особливої актуальності набула проблема місця сімейного права в системі права. У Сімейний кодекс України увійшла низка правових засад, що раніше були прийняті лише у цивільному праві (наприклад, свобода договору є властивою для шлюбного договору). Змінились і теоретичні підходи щодо дослідження предмета й методу

сімейного та цивільного права. Але все ж в науковій юридичній літературі питання «чи є сімейне право самостійною галуззю права» не є вичерпаним.

І на сьогоднішній день простежується протилежність поглядів вчених на це питання. Одні з них наголошують на тому, що сімейне право є складовою частиною приватного права; інші – що сімейне право – це самостійна галузь права, яка має свій предмет та метод правового регулювання.

Більшість сучасних науковців, що досліджують цю проблематику, все ж схиляються до думки, що сімейне право є складовою частиною приватного права, однак має свої особливості.

З.В. Ромовська аргументує автономність сімейного права як галузі права тим, що воно має свій предмет, метод та інші ідентифікуючі ознаки, які притаманні лише самостійній галузі [6, с. 129]. На думку Т.І. Боднар є всі підстави для визнання сімейного права самостійною галуззю української правової системи [7, С. 133].

Підсумовуючи вищенаведене, можна зробити висновок, що сімейне право є самостійною галуззю права, предметом якої є регулювання особистих і пов'язаних з ними майнових відносин, які виникають зі шлюбу та приналежності до сім'ї.

Предметом регламентації сімейного права в сучасних умовах є особисті немайнові відносини (укладення та розірвання шлюбу, правовий статус подружжя, дітей, батьків, права та обов'язки подружжя по вихованню дітей) та пов'язані з ними майнові відносини (аліментні зобов'язання, шлюбний договір тощо), у той час як предметом цивільного права вважаються майнові відносини, зазначає З.Р.Ромовська [6, с. 130].

У своєму дисертаційному дослідженні російський науковець І.Ф. Александров не оминув увагою дане питання і зазначив, що характерною рисою сімейних правовідносин, що вирізняє їх від цивільних правовідносин є специфічний склад суб'єкта. «У сімейному праві суб'єктом правовідносин може бути тільки фізична особа. У приватному ж праві, на відміну від

сімейного, суб'єктом правовідносин можуть бути юридичні особи, органи держави та його посадові особи» [8, с. 37]. Це твердження відповідає сімейному законодавству, але в той же час учасниками сімейних правовідносин можуть бути й юридичні особи. Це можуть бути навчальні заклади, заклади охорони здоров'я, яким законом надано здійснювати опіку та піклування над дітьми-сиротами або дітьми, позбавленими батьківського піклування. Вони є безпосередніми учасниками сімейних правовідносин та виступають з боку держави, забезпечуючи недієздатним чи обмежено дієздатним особам (дітям) правомірне здійснення особистих немайнових та майнових прав [9, с. 79].

В законі, як зазначає І.В. Жилінкова, не визначаються ті сутнісні ознаки (принципи), що притаманні сімейним відносинам, які б давали можливість відмежувати їх від відносин, що складають предмет галузі приватного права [10, с. 25]. Це дає підставу науковцям зробити висновок про те, що сімейні відносини, які регулюються нормами СК України, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні, майновій самостійності їх учасників, і тому вони є різновидом приватноправових відносин [11, с. 17]. У процесі новітньої кодифікації законодавства у ЦК України було включено окрему ст. 3 «Загальні засади цивільного законодавства», в якій відбилися найхарактерніші для приватноправової сфери основоположні засади [12, С. 49]. У свою чергу, Т.В. Дерюгіна обґрунтовує обмеження відповідних принципів засадами вільного та безперешкодного здійснення [13, с. 127].

Положення СК України (ст. 7) відбивають загальні засади регулювання сімейних відносин, які певною мірою є подібними основним засадам приватного (цивільного) законодавства (ст. 3 ЦК України) та містять низку аналогічних принципів, на яких будуються як сімейні, так і приватноправові правовідносини. Виняток становлять лише спеціальні принципи, притаманні лише галузі сімейного права, що уособлюють її.

Загальні принципи, притаманні обом галузям права – приватному та сімейному:

1. Принцип рівноправності суб'єктів (учасників сімейних відносин). Рівність суб'єктів сімейних відносин розуміють як рівноправність, тобто наявність у суб'єктів однакових за змістом та обсягом прав. Рівність сімейних правовідносин закріплено у ст. 7 СК України, в якій визначено, що чоловік та жінка мають рівні права і обов'язки у сімейних правовідносинах, шлюбі та сім'ї. Отож, вони мають право на зміну прізвища – існує декілька можливих варіантів: дружина бере прізвище чоловіка; чоловік бере прізвище дружини; можливість взяти подвійне прізвище, що буде записано через дефіс – або ж не скористатися цим правом і «ввійти» в шлюб із власними прізвищами, однаково рівні права на материнство та батьківство, також однакові права на спільно нажите майно (спільна сумісна власність), права та обов'язки щодо дитини є рівними для обох батьків. З юридичного боку правовідносини батьків та дітей можна визначити як горизонтальні правовідносини, тобто відносини рівних сторін. Рівність сторін, перш за все, розглядається як ознака саме відносин, що регулюються сімейним та цивільним правом. [14, с. 35]. Винятком є ситуація, коли учасником виступає, наприклад, орган опіки та піклування, тоді про рівність суб'єктів мова не йде.

2. Принцип майнової самостійності полягає в тому, що незалежно від обсягу дієздатності кожен із суб'єктів приватних та сімейних відносин є індивідуальним та має власні майнові права, що й підтверджує його майнову самостійність.

3. Принцип автономії волі суб'єктів сімейних правовідносин. Якщо взяти за основу, що в сімейному праві кожен учасник правовідносин є окремим суб'єктом права незалежно від віку та здатності здійснювати свої права власними діями, то принцип автономії волі є підставою для безперешкодного втілення особою своїх прав задля задоволення власних інтересів. В протиположності цивільному праву, сімейне право зазвичай пов'язує між собою близьких людей, сутність стосунків яких полягає не в родинних

зв'язках, а в самій природі взаємовідносин, що виникають між ними (родичами, членами сім'ї) [9, с. 96-97].

4. Принцип свободи договору передбачає вільне укладення договору з дотриманням чинного законодавства України (ст. 627 ЦК України). Щодо шлюбного контракту, сторони обмежені у праві включити в нього умови, що регулюють особисті немайнові права чоловіка та жінки. Правові норми ст. 93 СК України встановлюють, що шлюбним договором можуть бути визначені лише майнові права. Регулювання особистих відносин сторін положеннями шлюбного контракту забороняється, тому принцип свободи договору щодо вільного формулювання умов має відносний характер.

Принцип свободи договору характеризується чіткою індивідуалізацією суб'єктів та невідчужуваністю сімейних прав та обов'язків.

5. Принцип легалізації окремих юридичних фактів – це один з видів загально-правового принципу законності, що є характерним для більшості галузей права. Він є тотожним за своєю природою принципу визнання шлюбу у сімейному праві, тобто законним є лише той шлюб, що є укладеним в органах державної реєстрації актів цивільного стану (далі – органи «ДРАЦС») – і тільки за таких умов чоловік та жінка набувають законних прав та обов'язків подружжя. До того ж, присутність наречених на церемонії посвідчення реєстрації шлюбу є обов'язковою (ст. 34 СК України). По суті державна реєстрація шлюбу є процедурою, що легалізує, публічно закріплює факт укладення шлюбу. Робимо висновок, що публічність є характерною рисою принципу легалізації. У регулюванні сімейних правовідносин, що виникли, переважають загалом публічні відносини, особливо коли йдеться про захист порушених прав дитини [8, с. 48].

6. Принцип забезпечення пріоритетного захисту прав та інтересів недієздатних членів сім'ї. Приналежність до сім'ї передбачає покладання на особу обов'язку надавати іншим членам сім'ї моральну та матеріальну підтримку та допомогу, особливо по відношенню до тих осіб, що є

недієздатними за станом свого здоров'я, або ж по відношенню до неповнолітніх осіб. Цей принцип ще має назву – принцип справедливості.

7. Принцип вирішення внутрішньо-сімейних питань за взаємною згодою. За членами сім'ї закріплюється виключне право на вибір моделі побудови сімейних відносин. Ця модель має базуватися на дозвоільно-імперативному способі регулювання сімейних відносин [15, с. 29]. Конвенція ООН про права дитини покладає на держави-учасниці обов'язок поважати передбачене законом право дитини на забезпечення індивідуальності (сюди входять громадянство, ім'я, сімейні зв'язки), не допускаючи протизаконного втручання [16].

8. Принцип пріоритету національного усиновлення. Питання міжнародного усиновлення ускладнені тим, що наразі в національному законодавстві відсутнє нормативно-правове вирішення даного питання, а отже й немає законних підстав для легального контролю та нагляду за умовами життя дітей закордоном для уповноважених державних органів.

9. Принцип судового захисту прав та інтересів суб'єктів сімейних відносин. Конституцією України проголошується, що кожен має право на захист своїх прав у судовому порядку, ця ж норма відображена у положеннях ст. 7 Сімейного кодексу України – кожний учасник сімейних відносин має право на судовий захист [10, с. 33].

З одної сторони, керуючись принципом судового захисту, особа є захищеною від протиправних посягань та має можливість отримати законні підстави для відновлення порушених прав, з іншої сторони, рішення суду є підставою для обмеження прав суб'єктів сімейних правовідносин якщо вони необґрунтовано не виконують їх у встановленому законом порядку.

Термін «сімейні правовідносини» ми розуміємо як відносини, для суб'єктів яких характерним є укладення шлюбу або наявність кровного споріднення між ними, також підставою виникнення цих правовідносин можуть бути такі обставини як усиновлення або взяття дітей на виховання, встановлення опіки або піклування.

Відносини що формуються всередині сім'ї регулюються не лише нормами сімейного, а нормами моралі. Саме норми моралі забезпечують створення в сім'ї теплих родинних почуттів, атмосфери взаємоповаги та взаємодопомоги, звісно, основною сімейною цінністю є взаємна любов, а будівельним матеріалом здорових стосунків у родині почуття обов'язку перед батьками, дітьми та іншими членами сім'ї.

Ознакою сімейних правовідносин є їх індивідуальний характер, це означає, що учасниками правовідносин виступають конкретні особи.

Для того, щоб краще розібратися хто є учасниками сімейних правовідносин звернемося до ст. 2 Сімейного кодексу України. Отже, відповідно до цієї статті Кодексом регулюються сімейні особисті немайнові та майнові відносини між:

- 1) подружжям; між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку, утримання; батьками та дітьми; усиновлювачами та усиновленими;
- 2) бабою/дідом та внуками; прабабою/прадідом та правнуками; рідними братами та сестрами; мачухою/вітчимом та падчеркою/пасинком;
- 3) іншими членами сім'ї, визначеними Кодексом [4].

Можна зробити висновок, що ключовою ознакою особистих немайнових та майнових відносин, що регулюються Сімейним кодексом України, є те, що ці відносини є сімейними з вичерпним колом суб'єктів.

Сімейні правовідносини мають такі ознаки:

1. Специфічний суб'єктний склад означає, що є визначене коло учасників сімейних правовідносин (зазначено у ст. 2 СК України). Не зважаючи на те, що у цивільному праві суб'єктами правовідносин можуть виступати і юридичні, і фізичні особи, суб'єкти сімейних правовідносин обмежуються лише фізичними особами, причому їх мають об'єднувати певні ознаки (шлюб, кровні зв'язки або родинні). Але в той же час органи опіки та піклування можуть ставати учасниками сімейних правовідносин, захищаючи інтереси дітей і виступаючи від імені держави.

2. Тривалий характер. Особисті немайнові права є безстроковими, особа наділяється ними з народження. За замовченням шлюб теж укладається безстроково, але обставини можуть скластися так, що за певний час подружжя вирішить розлучитися, або ж будуть викриті підстави для визнання шлюбу недійсним. Також, є деякі види майнових відносин, що мають тривалий строковий характер, це можуть бути відносини щодо утримання батьками дітей до досягнення ними повноліття (ст. 180 СК України) або ж право на утримання після розірвання шлюбу (ст. 82 СК).

Важливою ознакою сімейних правовідносин є те, що строки позовної давності не застосовуються на позови щодо захисту більшості сімейних прав (ст. 20 СК України).

3. Специфічний характер підстав виникнення, зміни та припинення. Певні умови є характерними лише для сімейного права, а тому не мають юридичного значення для інших видів правовідносин – реєстрація шлюбу, усиновлення, материнство, батьківство тощо. В кожному правилі є винятки, а отже можна зазначити, що право обіймати певні посади може бути обмежено, ґрунтуючись саме на близьких (родинних) зв'язках. Розглянемо на прикладі Закону України «Про запобігання корупції» [17]. У ст. 27 зазначається, що заборонено мати у прямому підпорядкуванні близьких осіб або бути прямо підпорядкованими у зв'язку з виконанням повноважень близьким особам, тобто встановлено обмеження в частині спільної роботи близьких осіб.

Під близькими особами цей Закон має на увазі осіб, які ведуть спільний побут, проживають разом і мають взаємні права та обов'язки із особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування (виняток мають відносини, що не мають характеру сімейних); осіб, які спільно проживають, але не перебувають у шлюбі (цивільний шлюб), а також – незалежно від зазначених умов – дружина, чоловік, батько, мати, син, дочка, вітчим, мачуха, падчерка, пасинок, рідні брат або сестра, двоюрідні сестра або брат, дід, баба, внук, внучка, прабаба,

прадід, правнук, правнучка, зять, невістка, свекор, свекруха, теща, тесть, свати, усиновлювач чи усиновлений, опікун чи піклувальник, особа, яка перебуває під опікою або піклуванням.

4. Невідчужуваність прав та обов'язків учасників сімейних правовідносин. Цей принцип є цілком логічним, оскільки сімейні правовідносини складають особисті немайнові права, авони, як відомо, є невідчужуваними. Також, оскільки сімейні відносини є тривалими (безстроковими), вони не можуть відчужуватися. Якби не було такого принципу, була б імовірність порушення прав дітей, так як батьки мали б можливість добровільно відмовитися від виконання своїх батьківських обов'язків.

5. Кожен суб'єкт сімейних правовідносин може виступати учасниками відразу декількох сімейних правовідносин. Наприклад, у разі розлучення виникло право на аліменти, у той же час розірвання шлюбу ніяким чином не впливає на існування батьківських обов'язків; інший приклад – укладення шлюбу та усиновлення дитини від попереднього шлюбу (офіційного чи цивільного) другого з подружжя.

Загальними ознаками, якими керуються не тільки в цивільних правовідносинах, а й у сімейних, є особистий немайновий та майновий характер; вільне волевиявлення щодо вступу в сімейні правовідносини; майнова відокремленість учасників сімейних правовідносин та їх юридична рівність.

В. Рясенцев виокремлює три групи прав, що мають різний характер захисту, а саме:

1) відносні права наділяються абсолютним характером захисту від порушень з боку інших осіб (право на виховання дітей). Ці права є відносними, оскільки сторони правовідносин є чітко визначеними та мають взаємні права та обов'язки. Всі інші особи зобов'язані утримуватися від порушення прав батьків та дітей – це є ознакою абсолютного характеру захисту;

2) абсолютні права з певними ознаками відносних (право дружини і чоловіка на їх спільне майно як подружжя). Обов'язком всіх є утримання від порушення права власності подружжя – це абсолютний характер, ознака відносності – по відношенню до кожного з подружжя;

3) відносні права без ознак абсолютного захисту – як приклад, особисті немайнові права та обов'язки подружжя, права й обов'язки дружини і чоловіка по утриманню (аліментам) [18, с. 51-52].

Щодо змісту сімейних правовідносин, то він ідентичний до інших правовідносин, і обумовлюється суб'єктивними правами та обов'язками їх учасників. Суб'єктивне сімейне право формулюється як передбачена нормами об'єктивного права міра можливої поведінки суб'єкта, ця міра поведінки забезпечується обов'язком іншої особи або осіб. Оскільки сімейні правовідносини характеризуються відносним характером, це означає, що суб'єктивному сімейному праву правомочної особи відповідає сімейний обов'язок іншої особи або певного кола осіб – дружина або чоловік має право на вибір місця свого проживання (ч. 1 ст. 56 СК України), а отже, другий з подружжя зобов'язаний не перешкоджати цьому, обов'язок батьків щодо виховання та розвитку дитини (ст. 150 СК України) відповідає праву дитини на належне батьківське виховання (ст. 152 СК України).

Суб'єктивний сімейно-правовий обов'язок є мірою саме належної поведінки, що передбачається нормами об'єктивного права. Підставою виникнення сімейно-правових обов'язків є наявність відповідних юридичних фактів (народження дитини, реєстрація шлюбу, непрацездатність та потреба у матеріальній допомозі одного з подружжя тощо), більшість з них закріплено у сімейному законодавстві. При укладенні договору можна додати певні сімейно-правові обов'язки за згодою сторін, і, безумовно, на добровільних засадах, такими договорами є шлюбний договір (контракт) (статті 93, 98-99 СК України), договір про надання утримання одному з подружжя (ст. 78 СК України).

Треба також підкреслити, що конкретні сімейні суб'єктивні права та обов'язки виникають у особи за наявності певних юридичних фактів на основі сімейної правоздатності. Так, на основі шлюбної правоздатності за наявності зареєстрованого шлюбу виникають суб'єктивні права та обов'язки у подружжя; факт народження дитини породжує суб'єктивні права та обов'язки батьків тощо.

1.2. Учасники сімейних правовідносин і роль в них батьків

У ст. 3 Сімейного кодексу України зазначається, що в сім'ю входять особи, які ведуть спільний побут, проживають разом та мають взаємні права та обов'язки. В.А. Ватрас справедливо зазначав, що категорія «сім'я» досліджується не лише юридичною наукою, а й іншими науками, такими як соціологія, філософія. Однак, якщо соціологію цікавить сім'я як соціальна одиниця, яка базується на спільному проживанні та взаємній моральній відповідальності, то у праві найбільший інтерес викликає саме юридичний зв'язок [19, С. 89-91].

Не було ніколи в сімейному законодавстві ясного та чіткого визначення для поняття «сім'я». В науковій літературі можна зустріти такі терміни для опису цього поняття як «союз», «об'єднання», «спільність», «мала соціальна група» тощо. Таке упущення не є прогалиною в законодавстві, універсальне визначення, яке б підходило для всіх галузей права сформулювати неможливо

Аналізуючи дане питання в наукових джерелах, можна ознайомитися з такою думкою, що законодавець свідомо прагне відійти від надмірної формалізації поняття сім'ї, і жодним чином не прагне до його розкриття. Наповнення поняття конкретним змістом залежить від багатьох факторів, які є дуже індивідуальними, а тому будь-який формалізований підхід до сім'ї неминуче призведе до протиріч у реальних життєвих ситуаціях» [20, с. 222].

У зв'язку з питаннями, які поставали у практичній діяльності юристів, Конституційний Суд України 03 червня 1999 року вирішив зробити офіційне тлумачення терміна «член сім'ї». В цьому рішенні Конституційний Суд України мотивується об'єктивною відмінністю змісту поняття «член сім'ї» в залежності від галузі законодавства, де воно буде застосовуватися (п. 6) [21]. Висновком Конституційного Суду стало, як вже зазначалося вище, що єдиного універсального поняття «член сім'ї», що мало б практичне застосування в праві, не існує. А все через те, що кожна галузь права тлумачить це поняття по-своєму, індивідуалізуючи певні ознаки сім'ї, що є важливими у конкретних правовідносинах. Відповідно, відмінності у тлумаченні поняття «член сім'ї» унеможливають розроблення єдиного терміну «сім'я» в правотворчій діяльності.

Сімейний кодекс України у ч. 1 ст. 3 визначає сім'ю як первинний та основний осередок суспільства. Зрозуміло, що таке визначення не дає чіткого поняття, що ж таке «сім'я», але воно визначає місце і значення сім'ї в суспільстві. Також, Кодекс конкретизує коло осіб, що можуть входити до сім'ї.

Отже, ґрунтуючись на ст. 3 СК України, можна дати таке визначення: сім'я — це об'єднання осіб, яких поєднує спільність проживання, побуту та взаємні права й обов'язки.

У своїй праці В.О. Кожевникова висловлює думку про те, що потрібність у класифікації видів суб'єктів сімейних правовідносин виникає через не завжди чітке правозастосування. Так, через різне правове регулювання категорій «член сім'ї» та «родич», що застосовуються у Сімейному кодексі України, Цивільному кодексі України, Житловому кодексі України [22] та інших нормативних актах, існує різна судова практика. Це не сприяє єдиному правозастосуванню та регулюванню прав та обов'язків цих суб'єктів і надає можливість подальшого оскарження таких рішень у цілому, що не йде на користь охорони прав фізичних осіб [9, с. 108].

Суб'єктами сімейних правовідносин є члени сім'ї. Законодавство України закріплює такий перелік членів сім'ї: подружжя, батьки, діти, рідні брати та сестри, дідусь, бабуся, онуки, прийомні батьки, фактичні вихователі та фактичні вихованці (ст. 2 СК України, ст. 64 ЖК України).

За І.Л. Сердечною, член сім'ї у сімейно-правовому аспекті – це особа, яка має тісний правовий зв'язок із сім'єю, що характеризується спільністю життя та інтересів, наявністю взаємних прав та обов'язків, що закріплені в національному законодавстві; ґрунтується на шлюбі або кровному спорідненні, усиновленні та інших формах влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [23, С. 95].

Варто додати, що в практичній діяльності трапляються ситуації, коли особи визнаються членами однієї сім'ї, проте між ними відсутній кровний зв'язок (патронатні сім'ї), або ж коли кровних родичів не пов'язують жодні суб'єктивні права чи обов'язки, вони навіть можуть бути не знайомими одне з одним (приклад – невизнання одним з батьків своєї дитини).

Тема проблематики поняття правового статусу члена сім'ї та класифікації суб'єктів у сімейному законодавстві порушувалася І.В. Жилінковою. Автор визначила, які саме особи визнаються суб'єктами сімейних правовідносин, що дозволяє зрозуміти внутрішні механізми дії права, шляхи правового регулювання майнових відносин у сім'ї, чітко визначити, кому саме адресовані правові норми, які, з точки зору закону, виступають як безпосередні суб'єкти відносин у майновій сфері. І.В. Жилінкова під поняттям «член сім'ї» визначає фізичну особу, пов'язану з тією чи іншою сім'єю певною юридичною підставою – шлюбом, спорідненням, фактом прийняття дітей у сім'ю на виховання та іншими обставинами, котрі визнаються чинним законодавством як підстави для виникнення сім'ї [24, с. 125-126].

У своїй праці Жилінкова І.В. надає класифікацію суб'єктів сімейних правовідносин, умовно поділяючи їх на чотири групи (невідомо, якими

критеріями користувалася автор, та яку методологію застосовувала для такого групування).

Група перша – подружжя, тобто жінка та чоловік, що зареєстрували шлюб в органі «ДРАЦС».

Група друга – батьки та діти, тобто особи, пов'язані між собою кровною приналежністю. Факт кровної приналежності можна встановити в судовому чи іншому порядку.

Група третя – юридичний факт усиновлення дітей. Усиновлені діти набувають такого ж правового статусу як і рідні діти, а отже наділяються певними правами та обов'язками, що характерні для правовідносин батьків та дітей.

Четверта група – інші члени сім'ї. До цієї групи науковець відносить не тільки інших кровних родичів (дід, баба), а й фактичних вихователів, що не пов'язані кровною приналежністю (вітчим, мачуха) [24, с. 131].

В.А. Ватрас запропонував власну класифікацію суб'єктів сімейних правовідносин за критерієм їх суб'єктного складу. Вчений розробив такий поділ:

- правовідносини між подружжям (особи, що фактично мають шлюбні відносини) та колишнім подружжям (подружні, що були офіційно оформлені, та прирівняні до них правовідносини);
- правовідносини між батьками та дітьми;
- правовідносини між близькими родичами та особами, що до них прирівнюються;
- правовідносини між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною;
- правовідносини між суб'єктами сімейного права, пов'язані з влаштуванням дітей, позбавлених батьківського піклування, у сім'ю [25, с. 5-6].

Проте класифікація В.А. Ватраса не охопила усі правовідносини, що є в сімейному праві. Зокрема, не згадує він про правовідносини, що стосуються фактичного виховання дітей.

До членів сім'ї ми відносимо подружжя; осіб, що знаходяться у фактичних шлюбних відносинах; опікунів, піклувальників та їх підопічних (лише за умови спільного проживання); патронатних вихователів та їх вихованців, осіб, що проживають у дитячих будинках сімейного типу.

Характерною ознакою суб'єктів сімейних правовідносин, що не є кровними родичами (усиновлювачів та усиновлених, опікунів та піклувальників, патронатних вихователів, осіб, що проживають у дитячих будинках сімейного типу та їх вихованців, прийомних батьків та прийомних дітей, осіб, що перебувають у фактичних шлюбних відносинах) – вони не є родичами. Членами однієї сім'ї вони стали на основі вступу у договірні відносини (договір про патронат), відповідно до набуття законної сили рішення суду чи наявності фактичних відносин у вигляді спільного проживання впродовж тривалого часу та виникнення низки прав та обов'язків у зв'язку з цим.

Близькими родичами є особи, що пов'язані кровним зв'язком до третього ступеня споріднення. Усі інші особи, починаючи від четвертого ступеня кровного споріднення є просто родичами [9, с. 145].

За Сімейним кодексом України подружжя – це пара (жінка та чоловік), що офіційно зареєструвала шлюб в державному органі РАЦС. Сімейне законодавство передбачає, що за певних умов до суб'єктів правовідносин (сімейних) можуть належати особи, що проживали у цивільному шлюбі (у фактичних шлюбних відносинах). Так, рівність прав на спільне майно розповсюджується не лише на осіб, що зареєстрували офіційних шлюб, а й на тих, хто фактично проживають разом однією сім'єю, ведуть спільне господарство. Такі особи можуть виступати учасниками майнових правовідносин, але не особистих немайнових. До речі, коли хтось із пари, що перебуває у цивільному шлюбі потребує утримання (отримує

право на утримання), у другої особи виникає обов'язок щодо утримання, а отже вони стають учасниками сімейних правовідносин.

Наявність правоздатності та дієздатності є характерним для суб'єктів будь-яких правовідносин. Точно так як і у цивільному праві, правоздатність особи настає з моменту народження дитини. Сімейний кодекс України передбачає певні винятки для виникнення сімейної правоздатності, де основною умовою є досягнення особою конкретного віку. Право особи на укладення шлюбу або ж інакше шлюбна правоздатність виникає відповідно до ч. 1 ст. 23 СК України після настання 18 років. Передбачена сімейним законодавством і можливість укладення особою шлюбу після досягнення 16 років, підстави для реалізації такої можливості зазначені у ч. 2 ст. 23 СК України. У такому випадку повна дієздатність настане лише після реєстрації шлюбу.

Шлюб має бути визнаним недійсним, якщо доведено недієздатність одного з членів подружжя (ч. 3 ст. 39 СК України). Також такі особи не можуть взяти на себе обов'язки опікуна чи піклувальника (ст. 244 СК України), і не можуть усиновити дитину (ст. 211 СК України). Якщо особу визнають недієздатною, це призводить до припинення обов'язків особистого немайнового характеру як учасника сімейних правовідносин (ст. 14 СК України).

Вище було зазначено, що суб'єкти сімейних правовідносин характеризуються спільністю побуту та проживають разом, але у сімейному законодавстві були продумані випадки, коли в житті осіб є обставини, що не дозволяють їм вести спільне господарство. Ми можемо говорити про існування сімейних правовідносин і для осіб, що не проживають разом через сукупність певних обставин.

Отож, навчання, лікування, догляд за батьками, дітьми, що потребують допомоги, тривале відрядження (робота), як зазначено у ст. 3 Сімейного кодексу, є достатньо важливими підставами для окремого проживання подружжя або відособленого від батьків проживання дітей, і не

несуть за собою наслідків щодо припинення сімейних правовідносин. Не дивлячись на те, що особи не живуть разом, за ними залишаються їхні права та обов'язки як членів сім'ї.

Предметом сімейного права виступають особисті немайнові та майнові відносини між суб'єктами сімейних правовідносин. Якщо ж ми говоримо про об'єкт сімейного права, то можна визначити як матеріальний – це майнові блага (речі), так і немайновий – тобто особисті немайнові блага, а також дії та послуги.

Як об'єкт сімейних правовідносин ми сприймаємо речі (майнові блага) тоді, коли відносини з приводу належного майна виникають між суб'єктами сімейних правовідносин (подружжям та батьками і дітьми). Сюди ж ми відносимо аліменти.

Тепер визначимо, що ми розуміємо під особистими немайновими благами як об'єктом сімейного права:

1. право на ім'я (ст. 145-148 СК України)– батьки мають право самостійно обрати ім'я своїй дитині, дати їй своє прізвище, по-батькові дитини визначається за ім'ям батька або за записом матері, також мають право їх змінити;

2. право на виховання дитини (ст. 151-152, 257 СК України)– батьки вправі самостійно обирати методи виховання дитини, але зважати на непорушність особистих прав дитини;

3. право на спілкування батьків і дітей (ст. 153 СК України)– це означає право на безперешкодне спілкування, зустрічі; в даному випадку, розлучення батьків ніяким чином не впливає на право спілкуватися кожним із них зі своєю дитиною;

4. право на безперешкодне спілкування рідних братів і сестер, які через певні умови живуть окремо (ст. 259 СК України);

5. право батьків на визначення місця проживання дитини (ст. 160 СК України) – за замовчуванням діти проживають разом зі своїми батьками, при розлученні батьки можуть самостійно домовитися про місце проживання

дитини, а у разі недосягнення згоди, це питання вирішується у судовому порядку.

Шлюбні правовідносини визначають такі особисті немайнові блага особи як об'єкти правовідносин:

- 1) право на материнство та батьківство (ст. 49-50 СК України);
- 2) право на повагу – до своєї індивідуальності, своїх звичок та уподобань (ст. 51 СК України);
- 3) право кожного з подружжя на духовний та фізичний розвиток, на освіту, право на застосування своїх здібностей, на створення необхідних умов для праці та відпочинку (ст. 52 СК України);
- 4) право на зміну прізвища (ст. 53 СК України);
- 5) право на рівний поділ обов'язків та право спільно вирішувати всі питання, що стосуються сім'ї (ст. 54 СК України);
- б) право на свободу та особисту недоторканність (ст. 56 СК України) тощо.

Можна навести такі приклади дій як об'єктів сімейних правовідносин, – обов'язок кожного з подружжя турбуватися про сім'ю в однаковій мірі (ст. 55 СК України); виховання, розвиток та утримання дітей (ст. 2 СК України); батьки зобов'язані реєструвати народження дитини в органах державної реєстрації актів цивільного стану (ст. 144 СК України) тощо.

Особисті немайнові права та обов'язки не можна передати іншим особам, невідчужуваність є їх визначальною ознакою.

Наведемо найбільш популярні на сьогодні термінологічні визначення поняття «сім'я» у законодавстві України:

1. особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки; права члена сім'ї має одинока особа [26];
2. інтегральний показник суспільного розвитку, який відображає моральний стан суспільства та є могутнім фактором формування демографічного потенціалу [27];

3. сім'я є природним середовищем для фізичного, духовного, інтелектуального, культурного, соціального розвитку дитини, її матеріального забезпечення [28].

Проаналізувавши наведене, можна дійти висновку, що перше з них є визначенням сім'ї у юридичному значенні, а наступні – у соціологічному.

Преамбулою Конвенції про права дитини від 20.11.1989 р. проголошується, що сім'ї потрібно надати необхідні захист і сприяння задля того, щоб вона могла взяти на себе зобов'язання в рамках суспільства. Сім'я є основним осередком суспільства і природним середовищем для зростання і благополуччя всіх її членів і особливо дітей [16].

Отже, сім'я, як складне соціальне явище, це як певний союз осіб, яких пов'язують шлюбні відносини, відносини спорідненості або ж усиновлення. Кожна сім'я має свій власний, особливий суб'єктний склад – так проявляється її багатогранність. Усі суб'єкти сімейних правовідносин мають індивідуальні права та обов'язки. Варто зазначити, чому ж вважається сім'я складним соціальним явищем – тому, що вона не може виступити як самостійний суб'єкт сімейних правовідносин, вона є сукупністю окремих суб'єктів, кожен з яких має власну роль у цих правовідносинах.

Такі поняття як сімейні зв'язки, члени сім'ї мають правове значення, особливо у контексті з терміном «сім'я». Конвенція про контакт з дітьми (ETS № 192), м. Страсбург від 15 травня 2003 р., у другій статті визначає, що «сімейні зв'язки» означають близьку спорідненість учасників сімейних правовідносин. Такі зв'язки існують у стосунках дитини та бабусі або дідуся, між рідними братами й сестрами. Вони обґрунтовані законодавством або виникають «de facto» у сімейних відносинах [29].

Поряд з терміном «член сім'ї» в Сімейному кодексі також досить широко застосовується термін «дитина» як учасник сімейних правовідносин. У ст. 6 СК України зазначається, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Також в ній зазначається, що малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою

- у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. У зв'язку з тим, що в ст. 8 СК України передбачається можливість застосування норм ЦК до відносин, не врегульованих сімейним законодавством, необхідно дослідити відповідні норми ЦК України. Так, у Цивільному кодексі України це поняття вживається в главі «Особи» щодо визначення дієздатності неповнолітніх та малолітніх осіб, а також у Книзі шостій ЦК, норми якої врегульовують спадкові правовідносини. У ст. 1261 ЦК України вказується, що до кола спадкоємців першої черги відносяться діти спадкодавця, у тому числі зачаті за життя спадкодавця та народжені після його смерті. Відтак, можна зробити висновок, що термін «діти» у розумінні ст. 1261 ЦК вживається щодо фізичної особи, яка у разі смерті одного або обох з батьків має право на спадкування у першій черзі спадкоємців за законом, незалежно від їх віку.

Також поняття «дитина» застосовується в ст. 1168 ЦК, відповідно до якої моральна шкода, завдана смертю фізичної особи, відшкодовується її чоловікові (дружині), батькам (усиновлювачам), дітям (усиновленим), а також особам, які проживали з нею однією сім'єю. Однак щодо тлумачення поняття «дитина», вживаного в даній статті, необхідно враховувати правову природу спірних правовідносин, зокрема в цивільному та сімейному праві. Так, у ст. 6 СК України прямо зазначено, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття, а саме 18 років. Такий же віковий ценз встановлений в ст. 18 ЗУ «Про охорону дитинства» [28].

Аналізуючи ст. 1168 ЦК України слід відзначити, що законодавець не мав наміру надавати право на відшкодування моральної шкоди лише дітям до досягнення ними повноліття, адже навіть особи, які проживали з померлим однією сім'єю, набувають таке право на відшкодування, незалежно від віку. Адже такі особи мали б несправедливу перевагу у правах на відшкодування моральної шкоди порівняно з дитиною, якщо її правовий статус був би обмежений 18-ма роками.

Такий підхід до розуміння ч. 2 ст. 1168 ЦК підтверджується іншими нормами статей ЦК, в яких законодавець однозначно в одних випадках надає

певне право (встановлює обов'язок) не прив'язуючись до віку дитини (наприклад, ст. 1261 ЦК), в інших – прямо пов'язує його з відповідним віком (ст. 1200 ЦК, ст. 1241 ЦК). В окремих випадках законодавець вживає термін «малолітня особа», «неповнолітня особа» (ст.1178, ст.1179 ЦК), який фактично також передбачає віковий ценз – відповідно 14 і 18 років.

Таким чином, є достатньо підстав вважати, що термін «дитина», застосований в ч. 2 ст. 1168 ЦК, має тлумачитись як такий, що не обмежує вік особи. На підставі викладеного слід відзначити, що термін «дитина» як у сімейному, так і в цивільному законодавстві може вживатися як такий, що залежить від віку у певних правовідносинах, так і такий, що не залежить від віку, а пов'язаний з наявністю прав та обов'язків щодо своїх батьків.

На підставі ст. 2 СК України та з урахуванням викладеного можна зробити висновок, що учасниками (суб'єктами) сімейних правовідносин є: подружжя, батьки, діти, усиновлювачі, усиновлені; баба, дід, прабаба, прадід, внуки, правнуки, рідні брати та сестри, мачуха, вітчим, падчерка, пасинок, а також інші члени сім'ї.

Об'єктом сімейних правовідносин є особисті немайнові та майнові права та обов'язки, що виникають між вищезазначеними суб'єктами.

Спільним для цих суб'єктів сімейних правовідносин є те, що для визнання їх сім'єю необхідною є наявність таких ознак як: спільне проживання, спільний побут, наявність взаємних прав та обов'язків. Причому для подружжя як суб'єктів сімейних правовідносин спільне проживання не є обов'язковою ознакою, адже відповідно до ст. 3 СК України подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина і чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно. Також спільне проживання не впливає на визнання дитини належною до сім'ї своїх батьків.

РОЗДІЛ 2

ОСОБИСТІ НЕМАЙНОВІ ПРАВА ТА ЗАКОННІ ІНТЕРЕСИ БАТЬКІВ: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ПРАВОВИЙ ЗАХИСТ

2.1. Загальна характеристика особистих немайнових прав та законних інтересів батьків

Особисті немайнові права батьків є складовою частиною більш широкого за змістом поняття «батьківські права», оскільки батьківські права, окрім особистих немайнових, охоплюють ще й майнові права. Підставою наділення особи (матір, батько дитини) батьківськими правами буде встановлення походження дитини від цієї особи. Таке походження має бути зареєстровано в органі державної реєстрації актів цивільного стану, і відповідно до установленого порядку засвідчено цим державним органом. Тобто після реєстрації дитини в органі «ДРАЦС», батькам видається свідоцтво про народження дитини, де вони записані як мати та батько дитини у відповідних графах. Таке свідоцтво є підтвердженням походження дитини від них. Більш того, батьківськими правами можуть наділитися виключно батько та мати дитини, інші учасники сімейних правовідносин такі як мачуха та вітчим дитини, усиновлювачі, інші особи, які відповідно до закону піклуються дітьми або займаються вихованням дитини фактично не можуть виступати суб'єктами батьківських прав [31, с 65].

Батьківські права як самостійні суб'єктивні сімейні права, поділяються на два види:

- 1) права, які забезпечуються обов'язком іншої особи, тобто батьківським правам відповідає обов'язок дитини – це може бути право непрацездатних батьків на утримання зі сторони дітей, право на піклування та турботу про себе, право на надання матеріальної допомоги;

2) права, які не викликають зворотного суб'єктивного обов'язку з боку іншої особи (дитини) – такими правами є право батьків на визначення ім'я дитини; визначення місця проживання.

Особисті немайнові права особи та громадянина гарантуються Конституцією України та міжнародним правом. Вони є невід'ємними і належать особі від народження. Основним джерелом регулювання є Цивільний кодекс України. Вступ до шлюбу суттєво не впливає на ці права. Але є ще особисті немайнові права, яких особа може набути за певних підстав:

- 1) у разі укладення шлюбу – особисті немайнові права подружжя;
- 2) у разі народження дитини – особисті немайнові права батьків.

Якщо сказати більш загально, то особисті немайнові права набуваються при вступі у сімейні правовідносини, а це вже юрисдикція сімейного права.

Особисті немайнові правовідносини подружжя включають в себе особисті немайнові права та законні інтереси жінки та чоловіка, що уклали шлюб. Їх основа побудована на правовому статусі кожного з подружжя, тобто законом передбачена можливість набуття та реалізації особистих і майнових прав як чоловіком, так і жінкою, що перебувають у шлюбі, задля зміцнення сім'ї, виховання дітей і досягнення особистого щастя [30].

Правове регулювання особистих немайнових прав батьків та дітей знайшло своє відображення у 13 главі Сімейного кодексу України.

Оскільки ми говоримо про особисті немайнові права батьків і дітей, мусимо зазначити, що вони є взаємопов'язаними та взаємозалежними, а до того ж нерозривно переплітаються з обов'язками.

Особливістю батьківських прав є їх рівність, тобто і матір, і батько наділені абсолютно однаковими правами та обов'язками щодо своїх дітей. Однакова відповідальність батьків крім національного законодавства проголошується й Конвенцією про права дитини, а її норм дотримуються

більшість країн. Їх дзеркальним відображенням є рівні права та обов'язки дітей по відношенню до своїх батьків.

Також, по суті, для існування батьківських прав принципово не важливо чи перебувають батьки дитини у офіційному шлюбі, чи може вони проживають цивільним шлюбом або ж розлучилися чи не проживали разом взагалі. Спосіб визнання батьківства – добровільний чи за рішенням суду – теж не грає суттєвої ролі.

Сімейний кодекс України структуровано гармонійно, а тому цілком логічно, що після визначення загальної рівності прав ми переходимо до обов'язку забрати дитину з пологового будинку та зареєструвати її народження в органах державної реєстрації актів цивільного стану. Адже батьківські права та обов'язки можна набути лише у разі народження дитини та встановлення її походження саме від цих батьків.

Для отримання свідоцтва про народження в органі «ДРАЦС» батьки зазначають ім'я, по батькові та прізвище дитини. Визначення цих даних є особистим немайновим правом батьків, але в той же час, це є їх обов'язком по відношенню до дитини. Право на ім'я з моменту народження закріплено Конвенцією ООН. У разі, якщо батьки не можуть дійти згоди щодо імені дитини, воно визначається органами опіки та піклування. На практиці таких ситуацій не виникає, але на органи опіки та піклування покладається обов'язок дати ім'я дітям, позбавленим батьківського піклування.

За іменем батька дитині присвоюється по батькові. Але у реальному житті склалася така тенденція, що у свідоцтві про народження у графі «батько» стоїть прочерк. В такому випадку по батькові дитини визначає матір.

Прізвище дитини визначається лише прізвищем батьків. Якщо у батьків одне прізвище, то питань не виникає – воно ж буде й у дитини, якщо ж у батьків різні прізвища – є два варіанти вирішення, або за згодою обох батьків записується прізвище одного з них (практика підтверджує, що

найчастіше обирають прізвище батька), або ж дитині дають подвійне прізвище, яке записується через дефіс.

Далі ми говоримо про обов'язок батьків щодо виховання та розвитку дитини. Складовою частиною такого обов'язку є першочергове право батьків на особисте виховання дитини. Керуючись нормами моралі, батьки обирають методи виховання власних дітей, що не порушують закону, – це теж їх особисте немайнове право. До обов'язку батьків належить всебічний розвиток власної дитини. Звісно, вони можуть залучати до виховання інших осіб, як це часто буває в українських сім'ях – виховання дітей покладають на бабусь, та віддавати дітей на виховання юридичним особам – це й садочки повного дня, й спортивні школи-інтернати, літні табори тощо. Головна умова – всі ці дії можна виконувати лише з дотриманням інтересів дитини, недотримання цієї умови спричинить відступ від права виховання і подальший розгляд органом опіки та піклування.

Батьки та діти – це одна сім'я, і різні життєві ситуації не мають впливати на їх право на спілкування. Відстань, складні життєві обставини, розлучення батьків та створення ними окремих сімей, складні стосунки між батьками не можуть бути перешкодами у спілкуванні батьків і дітей. Винятком є лише рішення суду про обмеження такого спілкування.

До особистих немайнових прав батьків належить рішення щодо місця проживання дитини. За умовчанням діти проживають разом зі своїми батьками або опікунами. За згодою батьків визначається місце проживання батьків, а якщо дитині більше десяти років, вона теж має право голосу. У разі окремого проживання батьків вони приймають спільне рішення з ким та де буде проживати їх дитина, чотирнадцятирічна дитина може самостійно вирішити з ким їй жити.

Батьки мають право вимагати повернення своєї дитини від осіб, у яких немає законних підстав для її утримання або ж рішення суду, яке б надало таке право.

Батьки являються законними представниками своїх неповнолітніх дітей і виступають на захист їх прав та законних інтересів у всіх установах, в тому числі і судових, без особливого повноваження. Докладніше форми захисту особистих немайнових прав та законних інтересів будуть розглянуті у наступній частині роботи.

За порушення прав і інтересів дітей батьки несуть відповідальність в установленому законом порядку, наприклад, позбавлення батьківських прав.

В сімейному праві України важливе місце займають особисті немайнові блага, саме вони є підставою для формування у суб'єктів сімейних відносин інтересів, що можуть задовольнити їх власні потреби (а вони часто мають майнове вираження).

Законний інтерес відбиває прагнення суб'єкта користуватися певними соціальними благами, а іноді й звертатися до компетентних органів за захистом, маючи на меті задовольнити інтереси, що не суперечать нормам права [32 с. 67].

У своєму дослідженні М.М. Дякович зробила висновок, що кількість інтересів, що передбачені нормами законодавства з регулювання суспільних відносин, (зокрема сімейних) є невичерпною, існує ще багато неохоплених інтересів, що потребують законодавчого закріплення та безпосередньої охорони. [33, С. 28].

В цивільному праві сутність інтересу вивчав С.В. Михайлов і дійшов висновку, що категорія інтересу встановлює зв'язок між особою та благом (тим, що має певну цінність для даної особи), а також визначає предмет цивільного права – не тільки майнові відносини, а й особисті немайнові, що пов'язані чи не пов'язані з майновими. Основою індивідуальної свободи людини є майнове забезпечення, воно надає перспективи щодо реалізації немайнових, духовних інтересів. В процесі формування ставлення суб'єкта до блага, інтерес виконує свою основну роль – визначає цінність блага, надає предмету інтересу товарно-грошового вираження [34, с. 60-61].

У правовій доктрині можна відповідну структуру, що розкриває зміст охоронюваних законом інтересів. Вона складається з чотирьох основних аспектів:

1) підставою існування охоронюваних законом інтересів є прагнення суб'єкта правовідносин володіти благом, що спроможне задовольнити його потребу;

2) жага володіти благом не суперечить існуючим нормативним приписам, чинному законодавству;

3) жадане благо не може бути протиправним, це нівелює «ранг» інтересу, як законного (інтерес матиме юридичний характер, але буде протиправним за змістом);

4) законний інтерес – це самостійний об'єкт правової охорони та захисту, хоча особа, як носій законного інтересу, не наділена правом вимагати певної поведінки від інших осіб [35, с. 247].

Кожний вчений має власне бачення на формулювання поняття інтерес, хоча всі спираються на одне й те саме законодавче підґрунтя, тлумачать всі по-різному. Аналізуючи праці сучасних авторів, І.В. Венедіктова виділила 5 ознак, що розкривають сутність поняття інтерес:

1. гарантований державою юридичний дозвіл;

2. прагнення суб'єкта до досягнення певних благ, які прямо не заборонені законом;

3. стимул для вибіркової діяльності людини з метою задоволення своїх потреб або певний мотиваційний стан особи при задоволенні своїх потреб;

4. юридична можливість;

5. потреба в отриманні дозволених або незаборонених благ [36, с. 45].

Саме через неодностайність думок, Конституційному Суду неодноразово доводилося тлумачити місце охоронюваного законного інтересу, його сутності. В рішенні Конституційного Суду України законний

інтерес визначається як гарантований державою простий легітимний дозвіл задовольняти потреби, що виникають, й можливість забезпечувати себе певними благами [37].

Наука сімейного права запозичила вже розроблені цивілістами концепції. Сімейно-правова доктрина ототожнює поняття «охоронюваний законом інтерес» і «законний інтерес». Наведемо визначення охоронюваного законного інтересу за Ю.Г. Долговим – це «простий юридичний дозвіл, який хоча й не знайшов прямого виразу та закріплення у правах та обов'язках суб'єктів сімейних правовідносин, але впливає із загального зміст сімейного законодавства та за певних обставин підлягає правовому захисту з боку держави» [38, с. 53].

Звернемося до думки Г.В. Чурпіти, яка визначає законний сімейний інтерес як потребу і прагнення до користування конкретним матеріальним та (або) нематеріальним благом, яке може як опосередковуватися, так і не опосередковуватися певним суб'єктивним сімейним правом. Специфіка саме законного сімейного інтересу полягає в тому, що навіть якщо він не закріплений суб'єктивним правом, це не означає відсутність охорони чи захисту існуючого інтересу юридичними способами та засобами [39, с. 351-352].

Загалом, інтерес у сімейному праві стимулює суб'єктів до певної правомірної активної поведінки.

2.2. Поняття та класифікація форм захисту особистих немайнових прав та законних інтересів батьків

Законодавством України визначено основні способи захисту сімейних прав та інтересів. Відповідно до ч. 2 ст. 18 СК України суд застосовує способи захисту, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін. Аналогічне положення закріплене і в абз. 2 ч. 2. ст. 16 ЦК України – суд може захистити цивільне право або інтерес іншим способом, що

встановлений договором або законом. Способи захисту сімейних прав та інтересів, які можуть бути застосовані судом, наведені у таблиці 2.1. [40]:

Таблиця 2.1.

Способи захисту сімейних прав та інтересів

Спосіб захисту	Приклад
1	2
1) встановлення правовідношення	визнання батьківства — ст. 128 СКУ визнання материнства — ст. 132 СКУ усиновлення дитини — ст. 224 СКУ
2) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку	стягнення аліментів на підставі виконавчого напису нотаріуса або за рішенням суду — ст. 181, 189 СКУ
3) припинення правовідношення, а також його анулювання	розірвання шлюбу — ст. 109 СКУ визнання шлюбу недійсним — ст. 40, 41 СКУ позбавлення батьківських прав — ст. 164 СКУ скасування усиновлення — ст. 238 СКУ
4) припинення дій, які порушують сімейні права	усунення перешкод у спілкуванні з дитиною одним з батьків, якщо батьки проживають окремо — ст. 159 СКУ
5) відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права	поновлення шлюбу у разі з'явлення особи, яка була оголошена померлою або визнана безвісно відсутньою — ст. 118 СКУ поновлення батьківських прав — ст. 169 СКУ
б) відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено цим Кодексом або договором	відшкодування моральної шкоди, заподіяної у зв'язку з порушенням права на материнство або батьківство — ст. 49, 50 СКУ відшкодування матеріальної та моральної шкоди, заподіяної ухиленням одного з батьків, з ким проживає дитина, від виконання договору щодо здійснення батьківських прав та виконання обов'язків тим із батьків, хто проживає окремо від дитини — ст. 170 СКУ

1	2
8) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб	визнання незаконним рішення органу опіки та піклування, визнання незаконною відмови у реєстрації шлюбу

Сутність способів захисту особистих та майнових прав батьків і дітей розкривається більшою мірою положеннями цивільного права.

У своїй науковій роботі, досліджуючи способи захисту сімейних прав та інтересів, З. В. Ромовська навела таке визначення способу захисту – «концентрований вираз міри державного примусу, за допомогою якого для особи, право чи інтерес якої порушені, настає бажаний правовий результат» [6, с. 66].

На думку Л.М. Пчелінцевої, способи захисту суб'єктивних сімейних прав – це закріплені матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав та вплив на правопорушника [41, с. 78].

Аналізуючи наукові погляди не тільки вищезазначених вчених, а інших науковців, що досліджують сімейні правовідносини, Красицька Л.В. відзначила одностайність визначення способу захисту сімейних прав та інтересів у доктрині сімейного права. Його визначають як матеріально-правовий захід примусового характеру, спрямований на досягнення бажаного правового результату у вигляді відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного) права, присікання правопорушення, усунення реальної загрози порушення сімейних прав та інтересів та вплив на правопорушника [42, с.439].

Переважний характер способів захисту особистих та майнових прав батьків і дітей – особисто-правовий та індивідуальний, що зумовлене природою та сутністю прав батьків та дітей. Наприклад, це такі способи як визнання батьківства (материнства), оспорювання батьківства (материнства), позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав, визначення імені дитини, усунення перешкод у здійсненні права на виховання і спілкування з дитиною тощо. Майновий характер теж має місце серед способів захисту особистих та майнових прав батьків і дітей, зокрема: стягнення аліментів на утримання дитини, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої другому з батьків.

У своїй праці А. Г. Ярема наголошує, що застосування судом конкретного способу захисту цивільного права залежить як від змісту суб'єктивного права, за захистом якого звернулася особа, так і від характеру його порушення [43, С. 93]. З такою точкою зору важко не погодитися. Для захисту особистих та майнових прав батьків і дітей застосувати можна будь-який спосіб захисту сімейних прав та інтересів, як передбачений законом чи договором, так і такий, що не передбачений ними, єдиною обов'язковою умовою є те, що він має відповідати змісту порушеного права, характеру і наслідкам порушення.

Існують такі способи захисту, що можна застосовувати для захисту особистих немайнових прав суб'єктів сімейних правовідносин, за І.М. Глівінською: припинення певних дій, у тому числі позбавлення або обмеження прав, припинення чи зміна правовідношення. Якщо порушуються майнові права – відшкодування збитків, стягнення неустойки, присудження до виконання обов'язку [44, С. 16]. Варто зазначити, що Сімейний кодекс України не передбачає такий спосіб захисту як обмеження прав.

Варто звернути увагу на класифікації способів захисту особистих та майнових прав батьків і дітей. Класифікації більшості науковців розроблені крізь призму цивільного права.

В. В. Вітрянський виділяє два рівні регулювання способів захисту цивільних прав – універсальний (можуть бути застосовані для захисту будь-якого суб'єктивного цивільного права) та спеціальний (захист певних видів цивільних прав і захист від певних порушень [45, с. 776]. В залежності від результату, на який розраховано застосування способів захисту цивільних прав, В. В. Вітрянський поділяє їх на три групи:

- перша група включає в себе способи захисту, застосування яких дозволяє підтвердити (встановити) право, що захищається, або припинити (змінити) обов'язок;
- до другої групи способів захисту цивільних прав відносяться способи, застосування яких дозволяє попередити або прискікти порушення права;
- третя група об'єднує способи захисту цивільних прав, застосування яких має на меті відновити порушене право і (або) компенсувати втрати, спричинені порушенням права [45, с. 778-779].

Якщо провести аналогію до сімейного права, то відповідно до виду прав, що захищаються, можна виділити загальні (універсальні) способи захисту особистих та майнових прав батьків і дітей, які можуть бути застосовані для захисту будь-яких особистих та майнових прав батьків і дітей (наприклад, позбавлення батьківських прав, визнання батьківства), та спеціальні способи захисту, які можуть бути застосовані для захисту окремих прав батьків і дітей (наприклад, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів).

Український правознавець Р. О. Стефанчук критерієм для класифікації визначає цільову спрямованість способів захисту особистих немайнових прав фізичних осіб:

- 1) превентивні способи захисту – спрямовані на запобігання порушенню та його припинення, оспорювання, невизнання особистого немайнового права чи реальної загрози вказаних дій;
- 2) відновлювальні способи захисту – спрямовані на відновлення порушеного права;

3) компенсаційні способи захисту – спрямовані на додаткове компенсування завданої шкоди, що пов'язана із порушенням особистого немайнового права [46, с. 16].

Красицька Л.В., в залежності від результату, на який очікують при застосуванні способів захисту, або від правових наслідків застосування способів захисту, виокремлює такі способи захисту прав батьків і дітей:

1. способи захисту, які спрямовані на встановлення (визнання) або зміну (припинення) сімейних прав батьків і дітей (наприклад, встановлення факту материнства, визнання батьківства, зміна розміру аліментів, оспорювання материнства, позбавлення батьківських прав);

2. способи захисту, які спрямовані на присікання порушень сімейних прав батьків і дітей або запобігання їм (наприклад, визначення способів участі у вихованні дитини, визначення місця проживання малолітньої дитини);

3. способи захисту, які спрямовані на відновлення порушених прав, відшкодування завданої шкоди та компенсацію інших негативних наслідків, завданих порушенням права (поновлення батьківських прав, відшкодування моральної шкоди, завданої тому з батьків, хто проживає окремо від дитини, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів) [42, с.444-445].

В той же час, у монографії дослідниця робить висновок, що будь-який спосіб захисту особистих та майнових прав батьків і дітей це різновид санкції у сімейному праві, і в свою чергу є мірою державного примусу, що може бути застосована до правопорушника з метою відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного) сімейного права та (або) покладення на нього обов'язку зазнати певних позбавлень майнового чи особистого характеру. Не всі санкції у сімейному праві є способами захисту сімейних прав, у той же час усі способи захисту сімейних прав є сімейно-правовими санкціями.

Мета санкцій у сімейному праві – це захист сімейних прав, а в деяких випадках також притягнення правопорушника до сімейно-правової відповідальності. Порушення норми «сімейного» закону за М. В. Логвіною

є підставою для застосування сімейно-правової санкції до батьків [47, С.175]. Також вона зазначає, що сімейно-правова санкція полягає у настанні для учасника сімейних правовідносин, вина якого доведена, невігідних правових наслідків за недотримання приписів закону, невиконання прийнятих зобов'язань чи за наявності інших, передбачених законом підстав [48, с. 130].

Застосування санкцій, що встановлені законом або договором, передбачається лише за умови порушення приписів сімейно-правових норм або умов договору, а отже лише сімейне правопорушення або існування реальної загрози порушення сімейних прав буде підставою для застосування певних способів захисту.

На думку Л. М. Звягінцевої, у сімейному праві більшість санкцій побудовані законодавцем так, що для їх застосування не потрібно сукупності умов, що утворюють склад правопорушення: достатньо встановлення одного лише факту порушення суб'єктивного сімейного права або охоронюваного законом інтересу [49, с. 8].

Санкції поділяються на санкції-заохочення (міра державного примусу, за допомогою якої заохочується позитивна поведінка особи) та санкції-способи захисту. Для правозастосовної практики важливим є поділ (залежно від правових наслідків та функціональної спрямованості) санкцій-способів захисту на заходи захисту та заходи сімейно-правової відповідальності.

Професор М.С. Малєїн поділяв заходи захисту прав на два види: одні з них превентивні, спрямовані на запобігання правопорушень, а отже мають застосовуватися до їх скоєння (заходи захисту у вузькому сенсі), інші – заходи відповідальності за вже скоєне правопорушення [50, с. 193]. С.С. Алексєєв зазначив, що заходи юридичної відповідальності і заходи захисту розмежовуються за своїми підставами. Підставою юридичної відповідальності є правопорушення (винне, засуджуване суспільством діяння, що завдає шкоди суспільству), натомість для застосування заходів захисту достатньо об'єктивно протиправної поведінки, що може бути визначена як «правова аномалія». Отже, фактичною підставою заходів

захисту є сам факт порушення права, інтересу особи, що має законні права [51, с. 202-203].

Відповідно до наукової роботи О.С. Турусової, науковець виділила загальні риси заходів захисту і заходів відповідальності в сімейному праві:

- вони безпосередньо пов'язані з державним примусом;
- забезпечують дотримання сімейних прав;
- реалізуються в межах охоронних правовідносин;
- пов'язані з поняттям «санкція»;
- вони застосовуються за вчинену протиправну дію і проявом настання правових наслідків у вигляді відновлення порушеного суб'єктивного права або припинення незаконних дій;
- спрямовані на захист порушеного суб'єктивного права;
- для них характерний однаковий об'єкт впливу, а саме порушене суб'єктивне сімейне право та/або інтерес [52, с. 141-142].

Також О.С. Турусова виокремила важливу підставу розмежування заходів захисту та заходів відповідальності в сімейному праві – заходи відповідальності реалізуються в юрисдикційній формі, в той час, як заходи захисту найчастіше реалізуються в неюрисдикційній формі [52, с. 143]

Отже, серед санкцій-способів захисту сімейних прав за правовими наслідками та функціональною спрямованістю можна виділити заходи сімейно-правового захисту та заходи сімейно-правової відповідальності. Основною відмінністю заходів відповідальності від заходів захисту є те, що за своєю правовою природою заходи відповідальності передбачають не лише захист порушеного чи права, що оскаржується, або усунення реальної загрози порушення права, а й «покарання» правопорушника, тобто покладення на особу додаткових обтяжень майнового чи особистого характеру. Заходи відповідальності застосовуються за наявності таких елементів складу сімейного правопорушення як протиправність поведінки особи та її вина.

До заходів сімейно-правової відповідальності за порушення особистих та майнових прав батьків і дітей належать позбавлення батьківських прав (ст. 164 СК України), відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав за наявності винної поведінки батьків (ст. 170 СК України), стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів (ст. 196 СК України), відшкодування матеріальної шкоди [4, ч. 4 ст. 157; ч. 2 ст. 158; ч. 5 ст. 159; ч. 2 ст. 162; ч. 9 ст. 177], відшкодування моральної шкоди [4, ч. 4 ст. 157; ч. 2 ст. 158; ч. 5 ст. 159; ч. 2 ст. 162].

Підсумовуючи вищезазначене, визначаємо, що спільні риси заходів сімейно-правового захисту та сімейно-правової відповідальності – це передбачені законом чи договором дії примусового характеру, спрямовані на захист порушеного, сімейного права чи інтересу, що підлягають оскарженню, або усунення реальної загрози порушення сімейного права. Але заходи відповідальності мають ще одну важливу ознаку – покладення на особу додаткових обтяжень майнового чи особистого характеру, що й стало підставою розмежування санкцій-способів захисту.

РОЗДІЛ 3

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ФОРМ ЗАХИСТУ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ТА ЗАКОННИХ ІНТЕРЕСІВ БАТЬКІВ

3.1. Юрисдикційна форма захисту особистих немайнових прав та законних інтересів батьків і спеціально уповноважені органи, що забезпечують її здійснення

Елементи механізму захисту суб'єктивних цивільних прав, доповнені способами захисту суб'єктивних цивільних прав, повністю відображають процес захисту суб'єктивних цивільних прав, усю його динаміку, починаючи від нормативного закріплення права на захист і закінчуючи застосуванням до порушника конкретного способу захисту чи самозахисту цивільних прав.

Наведемо основні визначення поняття «форма захисту суб'єктивних прав»:

- 1) комплекс внутрішньо узгоджених організаційних заходів щодо захисту суб'єктивних прав і охоронюваних законом інтересів [53, с. 282];
- 2) певний процесуальний або процедурний порядок [54, с. 561];
- 3) відповідний порядок примусового здійснення права [55, с. 4];
- 4) діяльність компетентних органів щодо захисту прав, тобто із встановлення фактичних обставин, застосування до них норм права, ухвалення рішення і здійснення контролю за його виконанням [56, С. 113].

Визначаючи форми захисту цивільних прав та інтересів, О.С. Захарова називає чотири порядки захисту – адміністративний, нотаріальний, самозахист, судовий, порядок захисту і форму захисту дослідниця розглядає як тотожні поняття [56, С. 113].

У доктрині цивільного права більш поширеним є виділення двох основних форм захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів –

юрисдикційна та неюрисдикційна форми. Ю. Д. Притика підтримує такий поділ, уточнюючи, що можуть використовуватися неюрисдикційні (самозахист) і різні юрисдикційні форми захисту (судова, адміністративна, змішана) [57, С. 17].

Візуально поділ форм захисту можна зобразити так:

Рис. 3.1. Основні форми захисту сімейних прав

Діяльність уповноважених державою органів щодо захисту сімейних прав та інтересів учасників сімейних відносин називається юрисдикційною формою захисту сімейних прав [58, с. 73]. Визначення «юрисдикційна форма» одразу підказує, що діяльністю щодо захисту порушених прав будуть займатися саме юрисдикційні органи (органи, що є уповноваженими державою, та діяльність яких законодавчо визначена) із захисту сімейних прав та охоронюваних законом інтересів.

Як видно на рис. 3.1 судова, адміністративна та нотаріальна форми захисту сімейних прав та законних інтересів відносяться до юрисдикційної форми захисту.

Ч. 1 ст. 18 Сімейного кодексу України встановлює віковий ценз щодо самостійного звернення до суду та надає таке право неповнолітнім та

повнолітнім особам, залишаючи поза увагою малолітніх осіб. Але вже у ч. 2 ст. 154 СК України уточнює, що право на звернення до юрисдикційних органів по захист порушених сімейних прав та законних інтересів і повнолітніх, і малолітніх осіб мають батьки.

Самостійний захист сімейних прав і законних інтересів (самозахист) визначається як неюрисдикційна форма захисту не передбачає звернення до компетентних органів за допомогою [53, с. 284].

Судова форма захисту є найширшою у використанні та найбільш ефективною для захисту порушених прав та законних інтересів. Не став винятком і захист сімейних правовідносин. Судовий захист особистих та майнових прав батьків і дітей – це діяльність суду із розгляду і вирішення справ щодо захисту порушених, невизнаних або тих, що оскаржуються, прав чи законних інтересів, що виникають у сімейних правовідносинах, яка здійснюється у порядку цивільного судочинства і спрямовується на відновлення (визнання) порушених, невизнаних або тих, що оскаржуються, сімейних прав та законних інтересів батьків і дітей, усунення реальної загрози порушення їх сімейних прав та законних інтересів і вплив на правопорушника.

Щодо захисту особистих та майнових прав батьків і дітей виділять національний та міжнародний рівні захисту. Конституцією України (ч. 4 ст. 55) передбачено, що у разі, коли вичерпані всі національні засоби правового захисту, громадяни України мають право звернутися до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна за захистом своїх прав та законних інтересів. Діяльність Європейського суду з прав людини є надзвичайно важливою для судового захисту особистих та майнових прав батьків і дітей на міжнародному рівні.

На національному рівні розгляд судових справ щодо захисту особистих та майнових прав та законних інтересів батьків проводиться судами загальної юрисдикції.

Оскільки третейські суди не входять до системи судів загальної юрисдикції [1], вони не можуть розглядати спори щодо сімейних правовідносин. Виняток становлять справи, що стоять на межі сімейного та цивільного права, а саме ті, що стосуються договірних прав. Отже, якщо спір виникає щодо шлюбного контракту, окрім юрисдикційних органів, можна звертатися до третейського суду [59, п. 4 ч. 1 ст. 6].

Саме в порядку цивільного судочинства (позовне, наказне або окреме провадження) розглядаються більшість справ, що виникають із сімейних відносин. Також, суди ми можемо віднести розгляд спорів між учасниками сімейних правовідносин та органами державної влади або місцевого самоврядування, в тому разі, якщо вони стосуються відносин щодо встановлення опіки та піклування над дітьми. У п. 29 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 3 від 1 березня 2013 року «Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ» [60] зазначено, що рішення державних адміністрацій районів, районних державних адміністрацій у місті Києві та Севастополі, виконавчих комітетів районних у містах, сільських, селищних рад про встановлення опіки та піклування над дітьми керуються цивільним (гл. 6 Цивільного кодексу України) та сімейним (гл. 19 Сімейного кодексу України) законодавством. Відповідно до Постанови, відносини щодо встановлення опіки та піклування не належать до сфери публічно-правових відносин, а отже, вимоги заінтересованих осіб про визнання таких рішень незаконними або визнання незаконними дій чи бездіяльності уповноважених органів будуть розглядатися в порядку цивільного судочинства (відповідно до ст. 19 Цивільного процесуального кодексу (ЦПК) України [61]), оскільки ці вимоги є нічим іншим як спорами про захист прав та законних інтересів.

Спори, що виникають у сімейному праві, загалом розглядаються судами у позовному провадженні. Але в судовій практиці є чимало справ з приводу батьківських відносин, що розглядаються у наказному та окремому провадженні. Пункт 4 ч. 1 ст. 161 ЦПК України передбачає, що судовий

наказ може бути видано, у разі якщо заявлено вимогу про присудження аліментів на дитину в розмірі тридцяти відсотків прожиткового мінімуму для дитини відповідного віку, якщо ця вимога не пов'язана із встановленням чи оспоруванням батьківства (материнства) та необхідністю залучення інших зацікавлених осіб. У порядку окремого провадження розглядаються справи про встановлення юридичних фактів (п. 5 ч. 2 ст. 293 ЦПК України), а саме, про встановлення факту батьківства (ст. 130 СК України) або факту материнства (ст. 132 СК України).

Україна вже дано почала свій шлях інтеграції до Європейського Союзу. Імплементация у національне законодавство і запровадження в судову практику норм Європейської конвенції про захист прав людини та основоположних свобод, загальних принципів права ЄС і юриспруденції Європейського суду з прав людини є важливим етапом на цьому шляху.

Впровадження практики Європейського суду з прав людини в національне сімейне законодавство, на думку В. А. Ватраса, підсилить уже сформований механізм захисту сімейних прав та законних інтересів міжнародними стандартами та нормативами [62, с. 91]. Важливий крок для створення ефективного механізму захисту прав людини був зроблений

У 1997 році Верховна Рада ратифікувала Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., Перший протокол та протоколи №2, 4, 7 та 11 до Конвенції [63], а отже відповідно до ст. 9 Конституції України Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. було імплементовано у національне законодавство України. Це був перший важливий крок. Далі у 2006 році Законом України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [64] було впроваджено застосування судами під час розгляду справ Конвенції (Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. і протоколи до неї, згоду на обов'язковість яких надано Верховною Радою України) та практики Суду (практика Європейського суду з прав

людини та Європейської комісії з прав людини) як джерела права. Значення термінів розкриті у статті 1 цього ж закону.

Як зазначають Л. В. Туманова та І. О. Владимірова у Конвенції про захист прав людини і основних свобод (далі – Конвенція) немає прямого зазначення у статтях, що вони регулюють і захищають саме права дітей [65, с. 81], але, як вже було зазначено раніше, ми визначаємо дитину як суб'єкт сімейних правовідносин, а тому мова йде про утвердження дитини як суб'єкта міжнародного права нарівні з іншими учасниками міжнародних правовідносин, і положення Конвенції можуть бути застосовані й до дітей. Для правозастосовної практики є важливою позиція Європейського суду з прав людини щодо захисту сімейних прав матері, батька. С. Шевчук зауважує, деякі рішення Європейського суду з прав людини є дискусійними і надто обережними, і загалом, суди не можуть керуватися лише його практичними надбаннями, але діяльність Європейського суду має теоретичне та практичне значення для правотворчості та правозастосовної діяльності в Україні [66, с. 8].

Захист порушених сімейних прав батьків і дітей регулює ст. 8 Конвенції, де передбачено право кожного на повагу до свого приватного і сімейного життя, недоторканість свого житла і таємницю своєї кореспонденції. Втручання державної влади у здійснення цього права можливе лише у передбачених законом випадках, або ж воно необхідне в інтересах національної безпеки, громадського спокою або економічного добробуту країни, для охорони порядку і запобігання злочинам, для охорони здоров'я чи моральності або для захисту прав і свобод інших осіб.

Пленумом Верховного Суду України у п. 12 постанови № 14 від 18 грудня 2009 р. «Про судові рішення у цивільній справі» [67] надано роз'яснення, що у мотивувальній частині кожного судового рішення за необхідності мають бути посилання на Конвенцію та рішення Європейського суду з прав людини, які є джерелом права та підлягають застосуванню в даній справі.

Наведемо справи щодо прав батьків, що розглядалися Європейським судом з прав людини: примусове здійснення батьківських прав (рішення у справі «Хокканен проти Фінляндії»); право батьків, що не є громадянами держави, де проживає дитина, на проживання з дитиною однією сім'єю (рішення у справі «Абдулазіз, Кабалес і Балкандалі проти Сполученого Королівства», рішення у справі «Беррехаб проти Нідерландів»); можливість здійснення контактів батьків з дітьми, що перебувають під опікою (рішення у справі «Андерссон проти Швеції»); зобов'язання про возз'єднання батьків з дитиною (рішення у справі «Йохансен проти Норвегії»); інформування батька про усиновлення дитини (рішення у справі «Кіган проти Ірландії») тощо [68, с. 69-83].

Після впровадження практики Європейського суду з прав людини як джерела права вирішення справ щодо захисту сімейних прав та законних інтересів батьків і дітей стає ефективним і на національному рівні.

Адміністративною формою захисту особистих та майнових прав батьків і дітей як одна з юрисдикційних форм – це діяльність усіх компетентних державних органів, окрім судових, органів місцевого самоврядування, що направлена на відновлення порушених сімейних прав та законних інтересів матері, батька і дитини, припинення правопорушення або усунення реальної загрози такого порушення та вплив на правопорушника. Ю. Ф. Беспалов до органів, що здійснюють адміністративний захист відносить органи опіки та піклування, прокурора, комісію у справах неповнолітніх та захисту їх прав, установи для дітей-сиріт та дітей, які залишились без батьківського піклування, та інші органи й установи, на яких держава покладає такий обов'язок [69, с. 95].

Чинне сімейне законодавство України відносить до адміністративної форми захисту особистих та майнових прав батьків і дітей органи опіки та піклування, прокурора, органи державної реєстрації актів цивільного стану, інші органи, які за законодавством зобов'язані захищати права дітей.

Звернемо увагу на органи опіки та піклування. За Л.М. Пчелінцевою органи опіки та піклування у своїй діяльності можуть застосовувати такі форми захисту сімейних прав:

- приймати рішення самостійно в межах своєї компетенції, включаючи дозвіл на які-небудь дії;
- в порядку позовного провадження направляти до суду відповідні вимоги;
- брати участь у судовому розгляді [70, с. 56].

За сімейним законодавством України виділяємо чотири форми участі органів опіки та піклування в захисті особистих та майнових прав батьків і дітей:

1) захист порушених чи оспорюваних прав батьків і дітей безпосередньо здійснюють органи опіки та піклування.

За захистом своїх прав та законних інтересів особа має право попередньо звернутися до органів опіки та піклування. Зокрема, вирішуються за допомогою органів опіки та піклування спори між батьками щодо прізвища та імені дитини, щодо зміни прізвища дитини, щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї, та щодо місця проживання малолітньої дитини. Рішення по спорам є обов'язковим до виконання, але заінтересованій особі надається десятиденний термін на звернення з позовом до суду.

Якщо між батьками виник спір щодо участі у вихованні дитини, той з батьків, що проживає окремо від дитини, подає органу опіки та піклування за місцем проживання дитини документи визначені у п. 73 Порядку провадження органами опіки та піклування діяльності, пов'язаної із захистом прав дитини [71]. Працівник служби у справах дітей проводить бесіду з батьками, а у разі потреби, також з родичами дитини. До уваги береться ставлення батьків до виконання батьківських обов'язків та ставлення до дитини загалом, вивчення умов життя кожного з них, особиста прихильність дитини до кожного з батьків, стан здоров'я дитини та інші обставини, що

мають істотне значення. Цей Порядок надає право на звернення до органу опіки та піклування, як вірно зазначив Б.К. Левківський, лише тому з батьків, хто проживає окремо від дитини [72, С. 135].

При наявності безпосередньої загрози життю або здоров'ю дитини, за органами опіки та піклування закріплено право постановити рішення про негайне відібрання дитини;

2) органи опіки та піклування беруть участь у судовому захисті прав та законних інтересів батьків і дітей.

Органи опіки та піклування можуть самостійно звертатися до суду із заявами про захист прав та інтересів інших осіб, брати участь у цих справах, а також, суд може їх залучати в процесі ведення справи або ж вони за своєю ініціативою беруть участь у справі, надають висновки відповідно до своїх повноважень.

Обов'язково органи опіки та піклування залучаються до справи, де розглядають участь одного з батьків у вихованні дитини, до спорів про місце проживання дитини, щодо позбавлення та поновлення батьківських прав, вирішення питання про побачення з дитиною батьків, які позбавлені батьківських прав, або ж відібрання дитини від особи, яка утримує дитину незаконно, у випадках неправомірного управління батьками майном дитини, у справах, що стосуються усиновлення;

3) органи опіки та піклування вчиняють інші дії, пов'язані із захистом сімейних прав та законних інтересів та спрямовані на запобігання їх порушенню.

Мова йде про надання згоди або дозволу на вчинення певних юридичних дій. Наприклад, з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я, дитину можуть забрати інші родичі, якщо цього не зробили з певних причин батьки, але лише з дозволу органу опіки та піклування. Органи опіки та піклування надають батькам дозвіл вчиняти правочини щодо майнових прав малолітньої особи. Згода батьків неповнолітніх на вчинення дітьми правочинів з майном теж має бути

підкріплена дозволом органу опіки та піклування. Батьками може бути укладений договір щодо заміни аліментів на право власності на нерухоме майно, до свого повноліття особа має право на відчуження цього майна лише з дозволу органу опіки та піклування. Орган опіки та піклування надає згоду також на усиновлення та регулює всі питання, які його стосуються. Відповідно до ситуацій надає дозвіл на зміну розміру аліментів;

4) органи опіки та піклування здійснюють контроль та нагляд за дотриманням сімейних прав та законних інтересів батьків та дітей.

До юрисдикції органів опіки та піклування належить контроль за цільовим витрачанням аліментів, а також нагляд за умовами утримання, виховання та навчання дитини, над якою встановлено опіку або піклування.

У разі настання ситуації, за якої для здоров'я або життя дитини є безпосередня загроза, орган опіки та піклування або прокурор мають право прийняти рішення про негайне відібрання дитини від батьків. Отже, окрім органів опіки та піклування, до адміністративної форми захисту ми відносимо й прокурора. І саме рішення про негайне відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав належить до повноважень прокурора за сімейним законодавством України, таким чином він здійснює безпосередній захист порушених сімейних прав та законних інтересів.

Важливим є зауваження З. В. Ромовської щодо того, що відібрання дитини у цьому разі буде лише тимчасовим засобом захисту прав дитини, і надалі буде необхідне рішення суду, що й буде тривалим засобом захисту прав дитини [73, С. 261].

Прокурор, відповідно до сімейного законодавства, має право звернутися до суду з позовом про визнання шлюбу недійсним, якщо порушуються права та законні інтереси дитини; з позовом про позбавлення батьківських прав обох батьків чи одного з них; з позовом про відібрання дитини від матері, батька без позбавлення їх батьківських прав у разі безпосередньої загрози для життя або здоров'я дитини; з позовом про скасування усиновлення чи визнання його недійсним.

Новелою Сімейного кодексу України стало надання прокурору права, а не обов'язку, брати участь у справах щодо визнання усиновлення недійсним чи скасування усиновлення. Обов'язковою ж участь прокурорів у судовому розгляді залишається у справах про усиновлення громадян України іноземцями, а також за позовами органів опіки та піклування, закладів, де безпосередньо перебуває дитина, або ж самої дитини у справах про позбавлення батьківських прав та відібрання дитини від батьків [74].

До інших адміністративних органів ми можемо віднести консульські установи та дипломатичні представництва України. Відповідно до покладених на них повноважень вони здійснюють нагляд за дотриманням прав усиновленої дитини на підставі доручення Міністерства закордонних справ України та загальновизнаних принципів і норм міжнародного права щодо захисту прав дітей [75]. На них покладено обов'язок вжити заходи щодо захисту прав усиновленої дитини щойно вони дізналися про факт їх порушення, а у разі неможливості вирішити ситуацію для припинення порушення прав дитини, вони мають посприяти прийняттю рішення щодо скасування усиновлення або визнання його недійсним.

До органів, що здійснюють адміністративний захист сімейних прав та законних інтересів батьків і дітей, належать і підрозділи ювенальної превенції Національної поліції. До їх повноважень ми відносимо поліцейське піклування щодо неповнолітніх осіб, профілактичний облік дітей та профілактичну роботу щодо запобігання вчинення дітьми кримінальних та адміністративних правопорушень [76].

Органи державної реєстрації актів цивільного стану також стоять на охороні сімейних прав та законних інтересів. Таким чином, до їх повноважень відносимо анулювання актового запису про зареєстрований шлюб, якщо сам правочин за своєю суттю є нікчемним. Завдяки статистиці органів «ДРАЦС» ми можемо спостерігати демографічні зміни в українському суспільстві, це показники природнього приросту населення,

індекс розлучуваності. Ці дані є важливими для дослідження сімейних правовідносин, аналізу чинників, що впливають на їх структуру.

Варто також згадати про інститут омбудсмена. Хоча повноваження Уповноваженого Президента України з прав дитини не стосуються безпосередньо захисту сімейних прав та законних інтересів, він тримає на контролі додержання прав дітей, а отже може звернутися до державних органів щодо виявлених фактів порушень особистих немайнових та майнових прав та законних інтересів дитини, взаємодіяти на національному та міжнародному рівні з організаціями з питань їх захисту.

До юрисдикційної форми захисту прав батьків і дітей належить і захист сімейних прав та інтересів нотаріусом. В юридичній літературі зазначається, що захист прав і законних інтересів громадян нотаріатом здійснюється на межі між державним і недержавним захистом [77, С. 41]. Ю. Д. Притика захист цивільних прав нотаріусом відносить до адміністративної форми захисту [57, с. 17]. Згідно з ч. 1 ст. 3 Закону України від 2 вересня 1993 р. № 3425-ХІІ «Про нотаріат» [78] нотаріус – це уповноважена державою фізична особа, яка здійснює нотаріальну діяльність у державній нотаріальній конторі, державному нотаріальному архіві або незалежну професійну нотаріальну діяльність, зокрема посвідчує права, а також факти, що мають юридичне значення, та вчиняє інші нотаріальні дії, передбачені законом, з метою надання їм юридичної вірогідності.

З наведеного легального визначення поняття «нотаріус» можна зробити висновок, що держава справді не відносить нотаріусів до державних органів в одній особі, держава лише уповноважує нотаріуса на вчинення певних дій.

Отже, нотаріальний захист сімейних прав та інтересів недоречно відносити до адміністративного захисту, хоча нотаріус і має певні делеговані державою публічні повноваження, проте нотаріус не є органом, він є фізичною особою, уповноваженою державою на здійснення нотаріальної діяльності. Нотаріальний захист сімейних прав та інтересів є самостійною

формою захисту сімейних прав та інтересів. Нотаріальний захист визначають як сукупність закріплених у законі нотаріальних дій, що вчиняються нотаріусами від імені держави з метою захисту прав і законних інтересів фізичних, юридичних осіб і держави загалом [77, с. 43].

Л. В. Єфіменко справедливо зазначає, що в нотаріальній діяльності поняття «охорона» є ширшим від поняття «захист». І «охорона» і «захист» є складовими нотаріальної діяльності. Охоронна функція притаманна всім етапам нотаріальної діяльності – від звернення за вчиненням нотаріальної дії до її фактичного вчинення. Захисна функція є лише у прямо передбачених законом випадках – як один із способів несудового захисту цивільних прав [79, С. 30-31].

Сімейний кодекс України передбачає такі випадки захисту сімейних прав батьків і дітей нотаріусом:

1) у разі невиконання договору між подружжям про розмір аліментів на дитину аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса (ч. 2 ст. 109 СК України);

2) у разі невиконання одним із батьків свого обов'язку за договором між батьками про сплату аліментів на дитину аліменти з нього можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса (ч. 2 ст. 189 СК України).

Нотаріус вчиняє виконавчий напис на борговому документі і в інших випадках, встановлених законом (ч. 2 ст. 78, ч. 2 ст. 99 СК України), проте йтиметься вже про захист прав інших суб'єктів сімейних правовідносин, зокрема подружжя.

Необхідно враховувати, що відповідно до ч. 1 ст. 20 СК України до вимог, що впливають із сімейних відносин, позовна давність не застосовується, крім чотирьох випадків, встановлених законом. Отже, на вимоги про стягнення аліментів позовна давність не розповсюджується у будь-якому разі.

Можна стверджувати, що в Україні на законодавчому рівні передбачено можливості для реалізації матір'ю, батьком і дитиною права на захист у межах різноманітних юрисдикційних форм. Проте необхідно враховувати, що під час вирішення сімейних спорів, що витікають із батьківських правовідносин, заручником спірної ситуації стає дитина, яку втягують у сімейний конфлікт, і дитині психологічно вкрай важко витримувати «відвідування» суду. Тож є підстави стверджувати, що саме у вирішенні сімейних спорів, особливо тих, що витікають із батьківських правовідносин, найбільш дієвим способом урегулювання повинна стати процедура медіації, тим паче, що сімейна медіація розповсюджена і за кордоном. Такі країни, як Іспанія, Мальта, Фінляндія, мають законодавство для посередництва у сімейному праві [80, С. 55]. У 1982 р. в США було вже більше 300 осіб і організацій, які займалися медіацією у врегулюванні сімейних конфліктів [81, С. 168].

У пункті 4 Директиви №2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних і комерційних справах, прийнятої у м. Страсбурзі 21 травня 2008 р. [82], вказується, що терміном «медіація» (лат. – *mediare* – бути посередником) називаються переговори між сторонами, що сперечаються, за участі та під керівництвом нейтральної третьої особи – медіатора (посередника), що не має права виносити обов'язкове для сторін рішення. Цьому терміну тотожні поняття «посередництво», «примирливі процедури», «узгоджувальні процедури».

Зареєстровані у Верховній Раді України законопроекти про медіацію [83] передбачають медіацію лише стосовно вирішення спорів про розірвання шлюбу, у той час як закордонний досвід свідчить про можливість застосування медіації і під час розгляду інших сімейно-правових спорів.

Нагальною потребою сучасного українського суспільства є необхідність запровадження процедури медіації для вирішення не лише позовів про присудження, зокрема позовів про стягнення аліментів на утримання дитини, а й інших сімейних суперечок. Наприклад, спорів між

батьками про усунення перешкод у здійсненні права батьків і дитини на спілкування і контакт, оскільки втручання посередника у розгляд такого спору буде менш вразливим для психічного здоров'я дитини, ніж вирішення такого спору судом, де сама процедура розгляду спору може вкрай негативно вплинути на психічний стан дитини.

Здійснення права на спілкування і контакт є тією сферою у сімейних правовідносинах, де сторони можуть намагатися самі добровільно досягти мирової угоди з урегулювання спору за допомогою посередника, що не суперечить п. 10 Директиви №2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних і комерційних справах.

Так само є доцільним за участю посередника вирішувати і спір про місце проживання дитини. Шляхом укладення медіативної угоди будуть збережені доброзичливі відносини батьків і дітей, при цьому досягнуто домовленості зі спірних сімейних питань в інтересах дитини.

У літературі існують різні думки щодо походження поняття «медіація»: від латинського «mediatio» — здійснювати посередництво, або «mediare» — бути посередником [84, с. 162]; від грецького «medos» — нейтральний, незалежний від сторони [85, С. 135].

Медіація — структурована добровільна та конфіденційна процедура позасудового врегулювання спору (конфлікту), в якій медіатор (посередник) допомагає сторонам у розумінні їхніх інтересів та пошуку ефективних шляхів досягнення взаємоприйняттого рішення [86, С. 55].

Метою медіації є обговорення, усвідомлення й опрацювання складної конфліктної (проблемної) ситуації задля оптимального виходу з неї. В обговоренні має бути місце різним поглядам, думкам, часто несумісним, щодо самих подій або варіантів виходу з важкої ситуації. Результатом успішної медіації є досягнута під час обговорення конкретна угода. Рішення, прийняті в медіації, можуть бути закріплені в угоді лише в разі, якщо кожна зі сторін конфлікту (спору) їх визнає. Головними передумовами медіації є:

прагнення сторін на мирне врегулювання конфлікту (спору) та добровільність їх участі в процедурі медіації. Об'єднавши зусилля, аби врегулювати проблему, замість сприйняття опонента як ворога, сторони конфлікту можуть розраховувати на досягнення домовленостей, які передбачають взаємну згоду — консенсус (співробітництво). Досягнувши консенсусу, сторони конфлікту приймають таке рішення, яке дозволяє їм конструктивно будувати подальші взаємовідносини і спільну діяльність.

Медіація є ефективним інструментом вирішення різноманітних конфліктів (спорів): від сімейних до міжнародних.

Сімейна медіація – це гнучкий механізм вирішення різноманітних сімейних конфліктів, який можна адаптувати під унікальну ситуацію кожної сім'ї. Сімейні конфлікти є одним з найпоширеніших видів конфліктів, що мають низку особливостей:

1) особливий предмет – міжособистісні стосунки (кохання, любов, кровна спорідненість), правові та моральні обов'язки, зумовлені реалізацією функцій сім'ї: репродуктивної, виховної, господарсько-економічної, рекреаційної (взаємодопомога, турбота про здоров'я, організація дозвілля і відпочинку), комунікативної та регулятивної;

2) сильні душевні переживання та страждання їх учасників. Емоційність заважає людям зосередитися і прийняти обдумане рішення щодо перспектив подальшого життя;

3) швидкість протікання кожного з етапів конфлікту;

4) багатосторонність через залучення до конфлікту, крім основних його учасників (подружжя, батьки та дитина, брати та сестри), інших членів сім'ї;

5) своєрідні форми протиборства (докори, образи, сварка, сімейний скандал, порушення спілкування тощо);

6) різноманітні способи завершення (примирення, досягнення згоди, налагодження відносин на основі взаємних поступок, розлучення) [87, с. 328-329].

Окремо слід сказати про таку особливість сімейного конфлікту з приводу розлучення подружжя як його вплив на стан та інтереси дитини. Розлучення батьків – це одна з найважчих ситуацій для дитини, яка може залишити глибокий слід в душі дитини і негативно вплинути на її майбутнє.

Статистика розлучень на сьогодні в Україні є досить сумною. На рис. 3.2. можна побачити, що кількість укладених шлюбів зменшується, а ось кількість розлучень стрімко зростає. І це дані лише зі статистики органів державної реєстрації актів цивільних станів, тобто статистика розлучень пар, що офіційно уклали шлюб, в яких немає дітей та майнових суперечок. У 2018 році судами першої інстанції було ухвалено 110 756 рішень про розірвання шлюбів, в апеляційних інстанціях було розглянуто 328 справ про розірвання шлюбу, а Верховний суд переглянув 72 справи [88].

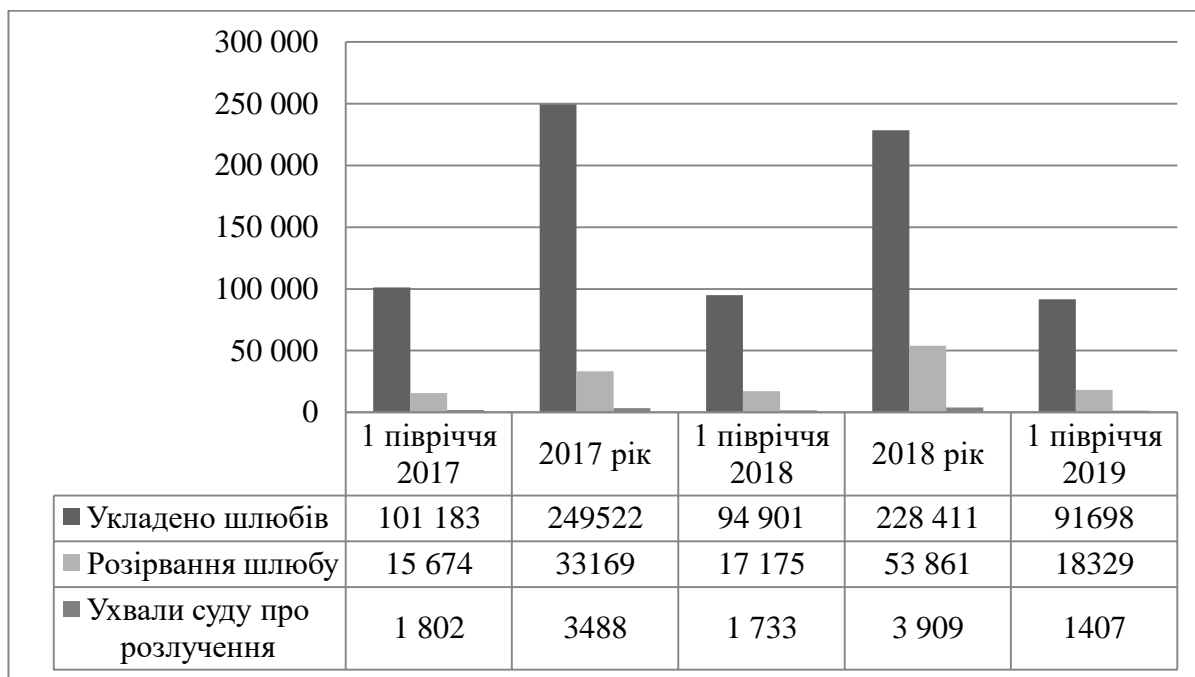

Рис. 3.2. Статистична інформація щодо державної реєстрації актів цивільного стану у 2017-2019 рр [89].

Як вже раніше зазначалося в роботі, завдяки державній статистиці ми можемо визначити індекс розлучуваності і таким чином побачити ситуацію, що є на даний момент в суспільстві.

Отже, у 2017 році індекс становив 0,13, а в 2018 – 0,23, що свідчить про негативну тенденцію. Якщо взяти до уваги, що на друге півріччя припадає ще більша кількість розлучень, то у 2019 році ця тенденція мала продовжитися.

Сім'я як основа суспільства є відображенням держави, а тому нестабільність держави впливає й на сімейні відносини. Для вирівнювання ситуації необхідно не тільки приймати рішення вищого рівня та вдосконалювати сімейне законодавство, а й намагатися запобігати переростанню внутрішньо-сімейних конфліктів у довготривалий судовий процес розірвання шлюбу. І саме такою діяльністю характеризується медіація, але на даний момент вона є законодавчо неврегульована в Україні.

Довгострокові наслідки розставання або розлучення для дітей неминуче будуть негативними. Важливо правильно підготувати дитину до змін в її житті, пояснити, що батьки, як і раніше її люблять, і завжди будуть поруч, навіть якщо не будуть більше жити разом. Це може зробити сімейний медіатор, що володіє спеціалізацією для проведення прямого консультування дитини. Партнери часто визнають, що вони дуже мало знають про процедуру розлучення і не розуміють, як організувати виконання своїх батьківських обов'язків після нього. Якщо ж під час і після розлучення батьки можуть взаємодіяти один з одним і продовжують спільно виконувати свої батьківські обов'язки, дітям набагато легше пережити розлучення.

Серед причин сімейних конфліктів можна виділити наступні: обмеження свободи активності, дій; самовираження членів сім'ї; девіантна поведінка одного або декількох членів сім'ї (алкоголізм, наркоманія, домашнє насильство тощо); наявність протилежних інтересів, прагнень, обмеженість можливостей для задоволення потреби одного з членів сім'ї (з його точки зору); авторитарний, жорсткий тип стосунків, що склалися в сім'ї; наявність важко вирішуваних матеріальних проблем; авторитарне втручання родичів у подружні відносини; сексуальна дисгармонія партнерів у шлюбі тощо.

До внутрішніх чинників, які можуть спричиняти виникнення конфліктів у сім'ї, слід також віднести: погіршення економічного стану сім'ї, надмірну трудову зайнятість одного або обох з подружжя; безробіття подружжя або інших членів сім'ї; тривалу відсутність житла; відсутність можливості влаштувати дітей до дитячої установи та ін.

Сімейний конфлікт нерідко набуває форми спору, коли подружжя звертається до юрисдикційних або неюрисдикційних засобів його вирішення. В цих випадках сімейна медіація знову-таки є одним з найефективніших варіантів вирішення спору. Зокрема вона може бути використана у таких категоріях спорів як:

1) спори щодо визначення та виконання аліментних зобов'язань подружжя, батьків та дітей, в тому числі визначення розміру чи перерахунку аліментів;

2) спори з приводу розірвання шлюбу;

3) спори щодо утримання подружжя та інші майнові відносини подружжя, батьків та дітей, інших членів сім'ї;

4) спори щодо визначення місця проживання дитини та/ або участі кожного з батьків в утриманні та вихованні дитини;

5) спори щодо поділу майна подружжя, колишнього подружжя, осіб, які перебували у фактичних шлюбних відносинах;

6) спори щодо організації контакту з дітьми баби, діда або інших родичів дитини;

7) спори щодо встановлення батьківства;

8) спори між батьками та дітьми, які не можуть бути вирішені у судовому порядку. Зокрема такими є так звані конфлікти поколінь, коли стикаються різні системи цінностей старшого та молодшого покоління сім'ї. Попри те, що вони розгортаються між близькими людьми, зв'язок між якими є природним, вони здатні призвести до повного розриву відносин між членами однієї родини.

Судові рішення вирішують юридичну ситуацію, але не завжди припиняють особистісний конфлікт. У таких випадках в медіації основна увага концентрується на виробленні взаємно прийнятних способів виконання рішення суду без подальшої ескалації напруженості в особистих відносинах. Прийняті рішення в медіації повинні враховувати особливі потреби кожної сім'ї. Сімейна медіація дозволяє розглянути правові питання в ширшій перспективі щоденного життя учасників конфлікту.

Медіація є ефективною у випадках, коли сторони не можуть домовитися самостійно, зайшли в глухий кут або не розмовляють один з одним через дуже болісні переживання, спричинені розривом стосунків. Сімейна медіація допомагає сторонам конфлікту усунути розбіжності та добровільно співпрацювати для прийняття усвідомленого вирішення питань, пов'язаних з розлученням, включаючи питання участі у вихованні дітей, фінансові або майнові спори. Сімейна медіація дозволяє врахувати високу емоційність сімейних конфліктів і тому є дуже ефективною в різних заплутаних життєвих ситуаціях. Вона враховує людський фактор в конфлікті та приділяє багато уваги взаєминам. Вона заохочує і полегшує вираження хвилювань, тривог і сумнівів.

Будь-які теми, порушені під час медіаційних сесій, можуть бути взяті до уваги та відображені в тексті досягнутої угоди. Зокрема завдяки сімейній медіації батьки можуть знайти відповіді на такі питання, що стосуються дитини: про місце проживання дитини та форми участі кожного з батьків у її вихованні; питання утримання та навчання дітей; обмін інформацією про стан здоров'я дитини; про особливості спілкування батьків один з одним і кожного з батьків з дитиною; щоденний розпорядок життя дитини, проведення свят, відпочинок на канікулах; контакт з родичами розлучених батьків, спілкування з бабою чи дідом, іншими родичами; подарунки, одяг, кишенькові витрати, а також дисципліна, правила виховання і розпорядку.

Сімейні медіатори працюють в парі – в комедіації. Спочатку вони проводять попередню зустріч з кожною стороною для діагностики конфлікту

та визначення основних тем для обговорення. Основне питання, яке ставлять медіатори сторонам на попередній зустрічі, це чи готові вони домовлятися для того, щоб знайти рішення, яке допоможе розв'язати конфлікт. По отриманню позитивної відповіді робота медіаторів спрямовується на таке:

1) допомогти налагодити спілкування між учасниками сімейного конфлікту;

2) допомогти почути і зрозуміти один одного, враховуючи зниження довіри між сторонами або навіть її відсутність через конфлікт. Люди часто не усвідомлюють, що у них є багато спільного, а медіація допомагає це побачити;

3) допомогти дізнатися про інтереси один одного, а головне – сформулювати для себе і власні інтереси. Іноді люди, переживаючи величезну образу, готові поступитися своїми справжніми інтересами заради того, щоб зробити боляче іншому. Сімейна медіація допомагає зрозуміти безперспективність такого підходу;

4) допомогти зрозуміти інтереси дитини. Батьки схильні забувати про почуття дітей, коли «кровоточать» їх власні душевні рани;

5) допомогти зберегти батьківські відносини. Що б не відбувалося між подружжям, вони не перестають бути батьками;

6) вести сторони до пошуку взаємоприйняттого рішення;

7) допомогти сторонам добровільно виконати ухвалені ними рішення.

Після цього сторони приходять на загальну зустріч і завдяки підтримці медіатора навчаються безконфліктному спілкуванню з метою почути те, що є важливим для всіх членів сім'ї, включаючи інтереси дитини. Конфліктуючі сторони можуть спілкуватися один з одним не безпосередньо, а через медіаторів. Це дозволяє їм висловити свої почуття і потреби, з'ясувати справжні інтереси іншої сторони. В ході такого спілкування вони починають розуміти вчинки і почуття іншого, і в результаті – стають готовими для спільної роботи над вирішенням своїх проблем.

З огляду на великий спектр питань, що виникають під час сімейних конфліктів, процедура сімейної медіації, як правило, включає кілька спільних зустрічей: в середньому їх може бути від трьох до шести, тривалістю до трьох годин кожна. Такий формат роботи є необхідним так само для трансформації усвідомлення того, що відбувається, прийняття ситуації, навчання новому формату безконфліктної взаємодії для відновлення взаємин з близькими людьми.

Так само важливим завданням в сімейній медіації при розлученні подружжя є допомога у збереженні своїх батьківських обов'язків. Медіація дає можливість відокремити статус батьків від «гіркоти і смутку», які сліднують за втратою статусу дружини або чоловіка. У роботі з подружніми парами, які перебувають в процесі розірвання шлюбу, які готові на мирне позасудове врегулювання конфліктної ситуації, часто звучить запит про надання допомоги в розмові з дитиною і визнання власної безпорадності і нерозуміння, яким чином це краще зробити. На зустрічах при прямому консультуванні дитина має можливість проговорити свої переживання і думки з приводу конфлікту між батьками, сказати про свої бажання і поставити питання, що виникли у зв'язку з розлученням батьків.

Дуже часто батьки після розлучення борються за дітей як за об'єкти власності, які можна «виграти» або «програти» в результаті судового процесу, що сприяє загостренню і продовженню конфлікту між батьками тоді, коли дітям найбільше потрібні підтримка і взаємодія батьків. Сімейний медіатор, працюючи з шлюбборозлучними справами, має «привносити» інтереси дитини у напрацювання варіантів рішення конфлікту батьками. В сімейній медіації можуть брати участь діти. Пряме консультування дітей проводиться сертифікованим сімейним медіатором з роботи з дітьми за обопільної згоди батьків [87, с. 334].

Форми участі дітей у сімейній медіації:

1) пряме консультування дітей. Проводиться сімейним медіатором за відсутності батьків, коли дитина не хоче або не може сказати про свої

бажання та потреби в їх присутності (для роботи з маленькими дітьми доцільно використовувати спеціальні проектні методики, щоб зрозуміти мову дитини);

2) безпосередня участь дитини в сімейній медіації. В цьому випадку медіатор працює з дитиною в присутності батьків. Цей спосіб роботи може допомогти усвідомити батькам переживання своєї дитини і самим почути те, що є найважливішим і найтривожнішим питанням для дитини;

3) участь дитини в сімейній медіації як сторони конфлікту. Така форма участі дитини має місце в конфліктах поколінь (батьки–діти).

Медіатор допомагає опонентам виявити, усвідомити і переробити почуття і емоції, що стосуються конфліктної ситуації. Чуйність, відчуття високого професіоналізму сімейного медіатора викликають довіру до нього у конфліктуючих сторін. Це призводить до зниження спроб перекладати відповідальність і прийняття рішення на медіатора. Система підготовки сімейного медіатора поряд з проходженням повного курсу сімейної медіації та регулярного підвищення кваліфікації медіатора в якості обов'язкових елементів включає в себе також проходження певної кількості годин інтерв'язії і суперв'язії.

3.2. Неюрисдикційна форма захисту особистих немайнових прав та законних інтересів батьків

Самозахист – це одна із організаційно-правових форм захисту сімейних прав та законних інтересів. В юридичній літературі можна зустріти таку назву як «неюрисдикційна форма захисту» [90, С. 267]. Виокремлення самозахисту як самостійної форми захисту порушених цивільних прав у доктрині права відбувалося поступово.

Український вчений-правознавець Ч. Н. Азімов розкривав сутність поняття «самозахист» як дії фізичних і юридичних осіб, спрямовані на

охорону цивільних прав і охоронюваних законом інтересів, які вчиняються ними самостійно без звернення за допомогою до державних та інших уповноважених органів [91, С. 135].

О. І. Антонюк акцентує увагу на тому, що термін «самозахист» не позначає спосіб чи об'єкт захисту, а наголошує на особливостях суб'єкта захисту [92, с. 7]. Самозахист особистих немайнових та майнових прав батьків і дітей – це вчинення дій юридичного або фактичного характеру особисто матір'ю, батьком або дитиною, не звертаючись за допомогою до юрисдикційних органів, що спрямовані на припинення або присікання порушення сімейних прав, або ж відновлення порушених сімейних прав та законних інтересів. Ці дії мають відповідати нормам законодавства та законам моралі.

В юридичній літературі склалися різноманітні підходи щодо допустимості самозахисту сімейних прав та інтересів. І. В. Жилінкова допускає застосування неюрисдикційної форми захисту сімейних прав [58, с. 76]. О. А. Негода зауважує, що сімейне законодавство не містить визначення поняття «самозахист» та не регулює використання цієї форми захисту сімейних прав [93, С. 390], проте, з урахуванням положень ст. 154 СК України, на її думку, самозахист дитини можливий лише в найзагальнішому порядку відповідно до інших галузей права, зокрема кримінального [93, С.392]. Сімейним кодексом передбачено, що батьки мають право на самозахист своєї дитини, повнолітніх дочки та сина, а також права інших родичів щодо самозахисту неповнолітніх, малолітніх та непрацездатних рідних. Варто зазначити, що в сімейному законодавстві інших країн, що колись входили до союзу соціалістичних держав, право на самозахист сімейних прав законодавчо не закріплено.

Якщо ми звернемося до Конституції України, то вона проголошує право кожного на захист своїх прав та свобод будь-якими не забороненими законом засобами. З. В. Ромовська зазначає, що це право було названо правом на самозахист [73, С. 229]. Можна виділити суб'єкт – особа, та об'єкт

– права та свободи. Це логічно. А ось суть статті 154 Сімейного кодексу викликає жваві дискусії в науковому світі, адже виходить, що суб'єктом самозахисту є батько, матір або інших родич, а об'єктом – дитина. Отже, робимо висновок, що при формулюванні даної норми законодавець допустив помилку, і мова все ж йде про самозахист прав та законних інтересів дитини, як об'єкт правовідносин.

Особливості самозахисту варто розглядати через дослідження загальних ознак самозахисту цивільних прав та інтересів. Так, Г. О. Сverdлик, Е. Л. Страунінг зазначають, що ознаками самозахисту цивільних прав є:

- 1) самозахист здійснюється у випадку порушення цивільного права або реальної загрози такого порушення;
- 2) самозахист здійснюється в односторонньому порядку (тобто тільки особою, права якої порушені, без звернення до компетентних органів);
- 3) самозахист здійснюється тільки у формі дії;
- 4) можливість реалізації конкретного способу самозахисту повинна бути передбачена в законі або договорі;
- 5) спрямованість дій при самозахисті на забезпечення недоторканності права, прискання порушення, ліквідацію наслідків цього порушення;
- б) можливість подальшого оскарження дій особи, яка самостійно захищає своє цивільне право, до компетентних органів [94, с. 154].

Варто зазначити, що такий підхід до самозахисту не є усталеним у цивілістиці. О. М. Нечаєва вважає, що самозахист допускається щодо порушеного права, а не у разі загрози його порушення [95, С. 25]. В протипагу їй, О. І. Антонюк зауважує, що право на самозахист виникає у разі порушення чи створення реальної загрози порушення прав або інтересів [96, с. 50]. Особа може реалізувати право на самозахист й для запобігання правопорушення, а не тільки для відновлення порушених прав. В юридичній літературі також зазначається, що самозахист може здійснюватися як дією,

так і бездіяльністю суб'єкта, що і передбачає характеристику останнього як особливого правомірного діяння [97, С. 47-48].

Варто зазначити, що у разі порушення суб'єктивного права бездіяльність особи не призведе до припинення правопорушення або поновлення порушеного права, а за наявності реальної загрози правопорушення у разі бездіяльності особи буде скоєне саме правопорушення.

Отже, самозахист порушених прав батьків та дітей може здійснюватися лише шляхом активної поведінки особи – правомірних дій. Причому тривалий час правниками робився акцент на тому, що самозахист передбачає здійснення уповноваженою особою дозволених законом дій фактичного порядку, спрямованих на охорону її особистих або майнових прав та інтересів [98, с. 273]. Проте самозахист може здійснюватися шляхом вчинення як фактичних, так і юридичних правомірних дій.

У правозастосовній практиці виникають питання як щодо можливості застосування конкретних способів самозахисту сімейних прав, так і питання, пов'язані з розмежуванням дій у порядку самозахисту та дій, які можна кваліфікувати як самоуправство. Якщо батьками (одним із них) або дітьми будуть вчинені дії, що виходять за межі правомірних дій, то залежно від їх характеру такі дії можуть кваліфікуватися як самоуправство (адміністративне правопорушення або злочин).

У доктрині права склалася думка, що самозахист цивільних прав розрахований на таку неординарну ситуацію, коли в силу особливих умов, за яких вчиняється посягання на цивільні права, забезпечити їх захист у загальному чи спеціальному порядку неможливо [99, с. 52]; коли немає можливості вчасно вдатися до допомоги компетентних органів і існує небезпека, що без негайного припинення порушення права настане значна шкода [100, С. 38]. Натомість В. Л. Яроцький зауважує, що особа може захищати своє порушене суб'єктивне цивільне право засобами самозахисту з одночасним зверненням до компетентних органів держави. Разом із тим, не

виключена і зворотна ситуація, коли у ході захисту свого суб'єктивного цивільного права за допомогою засобів та способів юрисдикційного захисту у особи виникає потреба негайного особистого втручання в хід подій [101, С.67].

Без сумніву, за допомогою самозахисту забезпечується оперативний захист порушених прав, саме дії у порядку самозахисту сприятимуть негайному припиненню правопорушення або зменшенню (усуненню) шкоди, що завдається охоронюваним правам та інтересам особи. Проте самозахист як форма захисту порушених прав може застосовуватися і за можливості особи звернутися за захистом порушеного права до компетентного державного органу. Тож особа сама має право обирати відповідну форму захисту своїх порушених прав [102, С. 30].

Необхідно зазначити, що ключовим у багатьох зарубіжних законодавчих актах, які регулюють батьківські правовідносини, є термін «охорона». Передбачається, що батькам належить природне право на охорону своєї дитини, а держава втручається в її здійснення лише у виняткових випадках [103, с. 164]. Пріоритет надається здійсненню батьками охорони дитини самостійно на підставі свого природного права батьківства, і тільки винятковість ситуації зі здійснення охорони дитини надає право звертатися за допомогою до держави з метою застосування заходів державного примусу.

Самостійно захистити права своєї дитини є внутрішньою потребою матері та батька, зумовленою природним правом на материнство і батьківство. У порядку самозахисту можуть бути захищені як майнові, так і особисті немайнові права матері, батька і дитини. Р.О. Стефанчук пропонує розширити дієздатність малолітньої та неповнолітньої фізичної особи вказівкою на можливість захищати свої особисті немайнові права [104, С.26].

На самозахист сімейних прав батьків і дітей, безумовно, розповсюджуються загальні положення про самозахист цивільних прав, встановлені ст. 19 ЦК України, проте здійснення батьками чи дітьми права на

самозахист сімейних прав відбувається і з урахуванням особливостей самозахисту сімейних прав, що витікає зі ст. 8 СК України.

О. М. Нечаєва виділяє 4 особливості самозахисту в сімейному праві:

1) якщо самозахист розуміємо як акт правомірного волевиявлення члена сім'ї, що спрямований на захист реального правоволодіння, то галузева спеціалізація норм сімейного права в принципі не впливає на їх загальнотеоретичну характеристику;

2) окремі особливості, притаманні правовому регулюванню сімейних правовідносин, не суперечать загальнотеоретичному розумінню самозахисту;

3) самозахист за сімейним правом виключає участь в його здійсненні представників, у тому числі обох батьків або одного з них;

4) всі функції із захисту дитини повинна виконувати держава у зв'язку з неможливістю самої дитини захищати належне їй право, а тому необхідне спеціальне законодавче закріплення на конституційному рівні [95, С. 31].

Самозахист сімейних прав батьків і дітей здійснюється певними способами. Спосіб самозахисту цивільних прав розглядається як дія чи система дій, що спрямовані на захист цивільних прав та вживаються особою, що має права в силу закону або договору, без звернення до відповідних державних чи інших правоохоронних органів [105, С. 35].

О. І. Антонюк зазначає, що заходи, які сприймаються як самозахист, мають відповідати загальним критеріям правомірності, а саме:

– мають відповідати законодавчим приписам та загальним нормам моралі;

– вони мають бути співрозмірними змісту права або інтересу, що порушили, характеру дій, якими вчинено правопорушення, та наслідкам, які наступили або реально могли наступити [96, с. 116].

Такі ж вимоги до самозахисту цивільних (сімейних) прав закріплені у Сімейному кодексі. Також зазначається, що спосіб самозахисту особа може визначити самостійно, він може бути закріплений договором або в актах цивільного законодавства.

Щодо способів самозахисту сімейних прав батьків і дітей варто зазначити, що залишаються недостатньо визначеними положення про кваліфікацію тих чи інших дій як способів самозахисту сімейних прав. О. А. Негода вважає, що способами самозахисту батьками дитини виступають необхідна оборона та крайня необхідність [93, С. 392]. І. В. Жилінкова до способів самозахисту сімейних прав відносить фактичні дії, справедливо зауважуючи, що немає підстав відкидати можливість застосування в процесі самозахисту сімейних прав і деяких способів, які передбачені Цивільним кодексом України, зокрема, необхідної оборони, притримання речі, односторонньої відмови від зобов'язання [58, с. 77].

До способів самозахисту ми можемо віднести право подружжя (колишнього подружжя) подати заяву до органу державної реєстрації актів цивільного стану про невизнання чоловіка (колишнього чоловіка) батьком дитини. Паралельно до органу «ДРАЦС» матір разом з чоловіком, який вважає себе суб'єктом батьківських прав, подають заяву про визнання батьківства. Якщо шлюб припинився внаслідок смерті чоловіка, то за заявою про визнання батьківства походження дитини може бути визначене на користь чоловіка, що вважає себе батьком. Спільною умовою для цих правочинів є народження дитини до спливу десяти місяців після припинення шлюбу. Ми вважаємо, що такі дії є способами самозахисту сімейних прав та законних інтересів, оскільки вчиняються самостійно учасниками сімейних правовідносин, і не дивлячись на те, що вони звертаються до компетентного державного органу, це звернення не можна вважати зверненням за допомогою у захисті сімейних прав, так як компетентний державний орган у межах своїх повноважень визначає походження дитини саме за такими заявами.

Також, відносимо до способів самозахисту сімейних (батьківських) прав подання заяви про визнання батьківства до органу «ДРАЦС» жінкою та чоловіком, які не перебувають в офіційному шлюбі; подання чоловіком до нотаріуса заяви про невизнання свого батьківства; заяву матері дитини у

навчальному закладі про ненадання інформації про дитину її батькові та іншим родичам зі сторони; заяву матері про її заборону на спілкування батька з дитиною на території відповідного закладу тощо. Дії матері можна розцінювати як самозахист лише при наявності рішення суду про спілкування з дитиною лише в присутності матері. У разі відсутності рішення суду, дії матері розцінюються як самоуправство, як ті, що порушують права батька (за законом батьки мають рівні права) та його батьків на спілкування з дитиною та участь у її вихованні.

Самозахистом батьківських прав є забирання малолітньої дитини у осіб, які утримують її без рішення на те суду та не на законних підставах, так як переважне право на проживання малолітньої дитини з ними належить батькам.

Ще не зазначеними залишилися відкликання батьками своєї згоди на усиновлення дитини до набрання чинності рішенням суду про усиновлення та відмова від договору про патронат вихователем або дитиною, яка досягла чотирнадцяти років, які теж слід віднести до способів захисту сімейних прав та законних інтересів.

Зважаючи на те, що кваліфікуючими ознаками самозахисту є не лише вчинення дій особою самотійно, а й те, що такі дії повинні бути спрямовані саме на захист порушеного права, звернення особи до юрисдикційних органів не буде способом самозахисту.

Підсумуємо, що під способами самозахисту сімейних прав батьків та дітей маємо на увазі будь-які дії фактичного і юридичного характеру, які вчиняються обома батьками, одним із них або дитиною без звернення до органів, під юрисдикцію яких підпадає захист цих прав та інтересів, за наявності порушення або ж існування реальної загрози порушення сімейних прав, що здійснюються в межах чинного законодавства та відповідають загальноприйнятим нормам моралі, а також спрямовані на припинення, присікання порушення та відновлення порушених сімейних прав та законних інтересів.

ВИСНОВКИ

Проголошення незалежності України дало потужний поштовх українському суспільству до самоідентифікації, сприяло початку активної законотворчої діяльності, а також відкрило шлях до сприйняття та прийняття досвіду більш розвинених країн.

Основним будівельним матеріалом суспільства є сім'я, а отже захист її прав та інтересів – це основоположне завдання держави. І держава гарантує такий захист, що й закріплено в Конституції України. Окрім норм національного законодавства права та інтереси сім'ї захищаються міжнародним правом – законодавчими актами, які ратифіковані Верховною Радою України.

Перш за все, варто визначити місце сімейного права в системі приватноправових відносин. Це питання й по цей день є доволі дискусійним, але в результаті дослідження робимо висновок, що сімейне право є самостійною галуззю права, що має свій предмет та об'єкт, а також визначеного суб'єкта – це учасники сімейних правовідносин, хоча зв'язок із цивільним правом залишається доволі міцним.

У роботі було надано загальну характеристику сімейним правовідносинам. Визначено, що вони мають індивідуальний характер, оскільки суб'єктом сімейного права виступає не сім'я як соціальна група, а кожен член сім'ї окремо.

Дослідження показало, що поняття сімейні правовідносини значно ширше за своєю суттю від батьківських правовідносин, оскільки регулює відносини між усіма учасниками сімейних правовідносин, а суб'єктами батьківських прав є виключно мати, батько та дитина. До речі, характерною особливістю сімейних правовідносин є їх множинність, тобто особа одночасно може виступати суб'єктом декількох правовідносин.

Суб'єктивні права батьків як учасників правовідносин характеризує сукупність особистих немайнових прав осіб та громадян, що регулюються цивільним законодавством, та особистих немайнових прав батьків, що врегульовані сімейним правом.

До особистих немайнових прав батьків ми відносимо право на визначення імені, по батькові та прізвища дитини, право на виховання та безперешкодне спілкування батьків і дітей, право на визначення місця проживання дитини. Тобто безумовно права батьків нерозривно пов'язані з правами дітей.

У роботі також звертаємо увагу на визначення законного інтересу як прагнення суб'єкта користуватися певними соціальними благами. Також він є гарантованим державою дозволом, а тому особисте немайнове право є особливим юридичним засобом реалізації законного інтересу суб'єкта.

У дослідженні значну увагу приділяємо саме захисту особистих немайнових прав та законних інтересів. Захист прав ми розуміємо як заходи примусового, що направлені на припинення порушення або відновлення порушених особистих немайнових прав.

Загалом, виділяємо дві форми захисту прав та законних інтересів – юрисдикційну та неюрисдикційну. До першої ми відносимо захист прав у судовому порядку, адміністративними органами та нотаріусом.

Широко застосовується захист порушених, невизнаних або оскаржуваних прав судами загальної юрисдикції. Судовий захист можливий як на національному рівні, так і на міжнародному. Більш того, практика Європейського суду з прав людини є впроваджена в національну судову систему, що свідчить про її розвиток та ефективність.

Важливо зазначити, що на вимоги у сімейних правовідносинах позовна давність не розповсюджується, окрім вимоги про поділ майна колишнім подружжям – 3 роки та вимог щодо визнання батьківства або материнства – 1 рік з моменту отримання ними інформації такої ймовірності.

За захистом своїх прав можна також звертатися до Третейського суду, але лише з приводу договірних правовідносин, тобто у справах щодо умов шлюбного договору.

Адміністративну форму захисту представляють органи опіки та піклування, прокурор, підрозділи ювенальної превенції Національної поліції України та органи державної реєстрації актів цивільного стану.

До повноваження органів опіки та піклування входить рішення у справах щодо застосування батьками своїх особистих немайнових прав. Такі рішення є обов'язковими до виконання. Також, органи опіки та піклування наділені державою правом надавати дозволи на вчинення правочинів неповнолітніми або у справах, що безпосередньо стосуються інтересів малолітніх, неповнолітніх та непрацездатних осіб, таким чином вони реалізують функцію захисту законного інтересу таких осіб.

До судового процесу можуть залучатися як органи опіки та піклування для надання свого висновку або ж як законних представників дитини, так і прокурор для захисту прав батьків та дітей. Органи опіки та піклування та прокурор можуть винести рішення про відібрання дитини як спосіб захисту особистих та майнових прав батьків і дітей у чітко визначених законом випадках.

Підрозділи ювенальної превенції прийшли на зміну підрозділам кримінальної міліції у справах дітей після реформування міліції у національну поліцію. На даному етапі вони займаються профілактикою правопорушень серед дітей та здійснюють поліцейське піклування.

Органи державної реєстрації актів цивільного стану слідкують за дотриманням особистих немайнових прав осіб при вступі до шлюбу, а також якщо укладений шлюб як правочин є нікчемним, скасовують цей акт цивільного стану.

На національному та міжнародному рівнях дотримання особистих немайнових прав та законних інтересів батьків та дітей контролює Уповноважений Президента України з прав дитини, а закордоном ця

функція, а також функція захисту порушених прав, також, покладається на консульські установи та дипломатичні представництва України.

Нотаріальний захист стоїть на межі цивільного та сімейного права і загалом здійснює свою захисну функцію у договірних відносинах з приводу аліментів.

У дослідженні ми з'ясували, що неюрисдикційна форма захисту, або більш популярна назва – самозахист, теж має підстави на існування, та навели приклади її застосування. Але в той же час варто враховувати, що межа між самозахистом та самоуправством є надзвичайно тонкою.

Також, звернули увагу на дискусійне трактування статті 154 Сімейного кодексу України та підтримуємо думку науковців, законодавець невірно інтерпретував цю норму, оскільки дитина аж ніяк не може бути об'єктом сімейних правовідносин, а отже доцільним є редагування частини першої статті таким чином: «Батьки мають право на самозахист прав та законних інтересів своєї дитини, повнолітніх дочки та сина». Тоді об'єктом самозахисту виступатимуть саме права та законні інтереси.

На підставі зробленого аналізу статистичних даних, можна зробити висновок, що інститут шлюбу переживає останні роки не найкращі свої часи, кількість укладених офіційних шлюбів із року в рік зменшується, а кількість розлучень невпинно збільшується. Це свідчить про те, що механізми, якими зараз оперує інститут сім'ї, є недосконалими і потребують модернізації.

На допомогу може прийти інститут посередництва, що широко застосовується закордоном, але в Україні ще й досі не набув законодавчого закріплення, не дивлячись на існування законопроекту ще з 2015 року. Лише наприкінці 2019 року Кабінет Міністрів України схвалив законопроект «Про медіацію», тепер слово за Верховною Радою України.

Безпосередньо завдяки сімейній медіації буде можливість здійснювати захист особистих немайнових прав та законних інтересів батьків та дітей у сімейних спорах. Це буде позасудова процедура, а отже й психологічний тиск на найбільш вразливих учасників сімейних

правовідносин – дітей – буде мінімізованим. Завдяки медіації буде можливість розібратися у причинах конфліктів, що призводять до розірвання шлюбу, а отже знайти шляхи їх розв'язання, що закономірно призведе до зменшення кількості розлучень та дотримання особистих немайнових прав та законних інтересів усіх учасників сімейних правовідносин.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ ВИКОРИСТАНИХ

ДЖЕРЕЛ

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. Відомості Верховної Ради України, 1996. № 30. Ст. 141.
2. Яковлев В.С. Гражданский Кодекс РСФСР. Т.1. Свердловск, 1968. 647 с.
3. Вильянский С.І. Лекции по советскому гражданскому праву. Ч.1. Харьков, 1958. 339 с.
4. Сімейний кодекс України : Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. Відомості Верховної Ради України, 2002. № 21-22. Ст.135.
5. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. Відомості Верховної Ради України, 2003. №№ 40-44. Ст.356.
6. Ромовська З.В. Українське сімейне право : підручник для студ. вищ. навч. закл. Київ: Правова єдність, 2009. 500 с.
7. Боднар Т.В. Сімейне право у системі права України. Київ: Приватне право. 2013. №1. С. 129-134.
8. Александров И.Ф. Правовое регулирование семейных отношений: Соотношение семейного и гражданского права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Самара, 2004. 200 с.
9. Кожевникова В.О. Теоретико-методологічні засади обмеження особистих немайнових та майнових прав суб'єктів сімейних відносин : монографія. Тернопіль: Підручники і посібники, 2016. 512 с.
10. Сімейний кодекс України. Науково-практичний коментар / за ред. І.В. Жилінкової. Харків: Ксилон, 2008. 855 с.
11. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / за ред. Є.О. Харитонова. Харків: ТОВ «Одіссей», 2006. 552 с.
12. Кузнецова Н.С. Совершенствование механизма правового регулирования гражданских правоотношений. *Актуальні проблеми*

- цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання)* : Міжнар. наук.-практич. конф., Київ, 10 листоп. 2011 р. Київ: Алерта, 2012. С. 47–50.
13. Дерюгина Т.В. Принципы осуществления гражданских прав : монография. Москва: Книгодел, 2010. 188 с.
 14. Дзера О.В. Сімейне право України : навч. посіб.для студ. юрид. вузів та факультетів. Київ, 1997. 272 с.
 15. Сімейне право України : підруч. / за ред. С.Б.Булеци, В.Ш. Фазикоша. Київ: Знання, 2015. 375 с.
 16. Про права дитини : Конвенція ООН, міжнародний документ від 20.11.1989 р.; ратиф. законом України від 27 лют. 1991 р. № 789-ХІІ. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 24.01.2020).
 17. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 № 1700-VII. Відомості Верховної Ради, 2014. № 49. Ст. 2056.
 18. Рясенцев В.А. Семейное право. Москва, 1971. 296 с.
 19. Ватрас В.А. Поняття «сім'я» у сімейному праві України. Форум права, 2009. №1. С. 89-91.
 20. Гражданское право: Ч. 2 / под. ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Москва, 1998. 784 с.
 21. Рішення Конституційного Суду України щодо офіційного тлумачення положень п. 6 ст. 12 Закону України «Про соціальний правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей», ч. 6 ст. 22 Закону України «Про пожежну безпеку» : Рішення Конституційного Суду України № 5-рп/99 від 03.06.1999 року. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/-2947-14/>. (дата звернення 12.01.2020).
 22. Житловий Кодекс Української РСР : Закон України від 30.06.1983 № 5464-X. Відомості Верховної Ради, 1983. Додаток до № 28. Ст.573.

23. Сердечна І.Л. До питання про поняття «член сім'ї» в сімейному праві: нормативний та доктринальний підхід. Хмельницький, 2014. Вип. 4 (52). С. 88-95.
24. Жилинкова І.В. Правовий режим имущества членів сім'ї. Харків: Ксилон, 2000. 398 с.
25. Ватрас В.А. Суб'єкти сімейних правовідносин : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2008. 227 с.
26. Про державну соціальну допомогу малозабезпеченим сім'ям : Закон України від 01.06.2000 № 1768-III. Відомості Верховної Ради України, 2000. № 35. Ст. 290.
27. Концепція державної сімейної політики : Постанова Верховної Ради України від 17.09.1999 № 1063-XIV. Відомості Верховної Ради України, 1999. № 46. Ст. 404.
28. Про охорону дитинства : Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. Відомості Верховної Ради України, 2001. № 30. Ст. 142.
29. Конвенція про контакт з дітьми : Конвенція, Міжнародний документ від 15.05.2003 № ETSN192; ратиф. законом України від 20.09.2006 № 166-V (166-16). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_659. (дата звернення: 24.01.2020 р.)
30. Митрофанова О.І. Правове регулювання особистих немайнових та майнових відносин між суб'єктами сімейних правовідносин. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_35982. (дата звернення: 12.01.2020 р.)
31. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : дисертація на здобуття звання доктора юридичних наук : 12.00.03, 2015. 496 с.
32. Малько А.В., Субочев В.В., Шериев А.М. Права, свободи и законные интересы: проблемы юридического обеспечения. Москва: Норма-ИНФРА, 2010. 192 с.
33. Дякович М.М. Сімейні права та інтереси як об'єкт правової охорони та захисту нотаріусом. Адвокат, 2014. № 3. С. 28-31.

34. Михайлов С.В. Категория интереса в российском гражданском праве. Москва: Статут, 2002. 205 с.
35. Шевчук С. Судовий захист прав людини: Практика Європейського суду з прав людини у контексті західної правової традиції. Київ: Реферат, 2006. 848 с.
36. Венедіктова І.В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві : монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2014. 288 с.
37. Рішення Конституційного Суду України у справі щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України від 01.12.2004 р. Урядовий кур'єр, 2004. №239. Додаток «документи». С. 7-12.
38. Долгов Ю.Г. Охраняемые законом интересы супругов, родителей и несовершеннолетних детей в семейном праве Российской Федерации : дис. ... канд. юрид. наук. Москва, 2004. 178 с.
39. Чурпіта Г.В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку непозовного цивільного судочинства : монографія. Київ: Алерта, 2016. 434 с.
40. Васильків І.Д. Правознавство (профільний рівень) : підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Тернопіль: Астон, 2019. 312 с. URL: <https://history.vn.ua/pidruchniki/vasilkiv-science-of-law-11-class-2019/39.php>.
41. Пчелинцева Л.М. Семейное право России : учебник, 6-е изд., перераб. Москва: Норма, 2009. 720 с.
42. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : монографія. Київ: Ліра-К, 2014. 628 с.
43. Ярема А.Г. Правова оцінка належності способів захисту цивільних прав у рішеннях Верховного Суду України. *Актуальні проблеми цивільного, сімейного та міжнародного приватного права (Матвєєвські цивілістичні читання)* : Міжнар. наук.-практич. конф., Київ, 10 листоп. 2011 р. Київ: Алерта, 2012. С. 92–94.

44. Гливинская И.Н. Некоторые вопросы ответственности и мер защиты в семейном праве. Семейное и жилищное право, 2009. № 3. С. 14-17.
45. Брагинский М. И. Договорное право. Книга первая: Общие положения. Москва: Статут, 2003. 848 с.
46. Стефанчук Р.О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 40 с.
47. Логвінова М.В. Особливості сімейно-правових санкцій. *Методологія приватного права: сучасний стан та перспективи розвитку* : збірник матеріалів II Міжнародної науково-практичної конференції, Київ, 22-23 травня 2009. Київ: НДІ приватного права і підприємництва АПрН України, 2009. С. 174-179.
48. Логвінова М.В. Цивільната сімейно-правова відповідальність батьків (осіб, які їх замінюють) за правопорушення, вчинені неповнолітніми : монографія. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2009. 225 с.
49. Звягинцева Л. М. Меры защиты в советском семейном праве : автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : 12.00.03. – Свердловск, 1980. 16 с.
50. Малейн Н.С. Гражданский закон и права личности в СССР. Москва: Юрид. лит., 1981. 216 с.
51. Алексеев С. С. Общая теория права. Москва: Проспект, 2008. 576 с.
52. Турусова О.С. Семейно-правовая ответственность в Российской Федерации и зарубежных государствах : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Москва, 2011. 208 с.
53. Гражданское право : учебник. Часть I. / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. Москва: Проспект, 1998. 632 с.
54. Гражданское право : в 4 т. Т. 1: Общая часть / отв. ред. Е. А. Суханов. Москва: Волтерс Клувер, 2007. 720 с.

55. Воложанин В. П. Основные проблемы защиты гражданских прав в несудебном порядке : автореф. дис. на соискание учен. степени доктора юрид. наук : 12.00.03. Свердловск, 1975. 32 с.
56. Захарова О. С. Форми захисту цивільних прав. *Розвиток цивільного законодавства: посткодифікаційний період* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ: Освіта, 2010. С. 113–115.
57. Притика Ю. Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2004. № 60-62. С. 16–19.
58. Сімейне право України : підручник / за заг. ред. В. І. Борисової, І. В. Жилінкової. Харків: Право, 2012. 322 с.
59. Про третейські суди : Закон України від 11 травня 2004 р. № 1701-IV. Офіційний вісник України, 2004. № 23. Ст. 1540.
60. Про деякі питання юрисдикції загальних судів та визначення підсудності цивільних справ : постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ № 3 від 1 березня 2013 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0003740-13>. (дата звернення: 12.01.2020 р.).
61. Цивільний процесуальний кодекс України : Закон від 18.03.2004 № 1618-IV. Відомості Верховної Ради України, 2004. № 40-41, 42. Ст.492.
62. Цивільне законодавство України в контексті розвитку європейського приватного права : монографія / за заг. ред. Ю. В. Білоусова. Київ: Право України, 2013. 296 с.
63. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. : Конвенція, Міжнародний документ від

- 04.11.1950; ратиф. законом України від 17 липня 1997 р. № 475/97-ВР. Офіційний вісник України, 1998. № 13. Ст. 270.
64. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини : Закон України від 23.02.2006 № 3477-IV. Відомості Верховної Ради України, 2006. № 30. Ст.260.
65. Туманова Л. В. Защита семейных прав в Европейском суде по правам человека. Москва: Городец, 2007. 208 с.
66. Шевчук С. Порівняльне прецедентне право з прав людини. Київ: Реферат, 2002. 344 с.
67. Про судові рішення у цивільній справі : постанова Пленуму Верховного Суду України № 14 від 18 грудня 2009 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0014700-09>. (дата звернення: 12.01.2020 р.)
68. Килкэли Урсула. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Статья 8. Право на уважение частной и семейной жизни, жилища и корреспонденции. Прецеденты и комментарии : учебно-методическое пособие. Москва: Российская академия правосудия, 2001. 161 с.
69. Беспалов Ю. Ф. Семейно-правовое положение ребенка в Российской Федерации : монография. Москва: Проспект, 2013. 240 с.
70. Пчелинцева Л. М. Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации. Москва: Норма, 2009. 864 с.
71. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 № 866. Урядовий кур'єр, 2008. № 204.
72. Левківський Б. К. Окремі аспекти удосконалення захисту суб'єктивних сімейних прав органами опіки та піклування. *Актуальні проблеми науки і практики цивільного, житлового та сімейного права* : матеріали міжнарод. наук.-практ. конф., присвяч. 91-річчю з дня

- народження В. П. Маслова, Харків, 15 лютого 2013 р. Харків: Право, 2013. С. 133–136.
73. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: погляд в майбутнє. Право України, 2001. № 2. С. 63–69.
74. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей : Наказ Генеральної прокуратури України від 06.12.2014 № 16гн URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/v0016900-14>. (дата звернення: 12.01.2020 р.).
75. Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей : Постанова Кабінету Міністрів України від 08.10.2008 № 905. Урядовий кур'єр, 2008. № 209.
76. Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України : Наказ Міністерства Внутрішніх справ України від 19.12.2017 № 1044. Офіційний вісник України, 2018. № 45.
77. Головин Ю. И. Нотариальная защита прав и законных интересов граждан: теория и практика. Известия вузов. Правоведение, 2007. № 5. С. 41-48.
78. Про нотаріат : Закон України від 2 вересня 1993 р. № 3425-ХІІ. Відомості Верховної Ради України, 1993. № 39. Ст. 383.
79. Єфіменко Л. В. Ступінь дослідженості питань нотаріату як органу (інституту) охорони цивільних прав у правовій науці. Бюлетень Міністерства юстиції України, 2011. № 8-9. С. 27–39.
80. Залар А. До первинної системи розв'язання суперечок: глобальні тенденції цивільного та сімейного посередництва. Відновне правосуддя в Україні, 2009. № 1–2. С. 51–67.
81. Канішева К. М. Розвиток примирливих процедур у врегулюванні спорів, які виникають із шлюбно-сімейних правовідносин. Право і Безпека, 2009. № 2. С. 167-172.

82. Директива № 2008/52/ЄС Європейського парламенту і Ради про деякі аспекти посередництва (медіації) в цивільних і комерційних справах, прийнятої у м. Страсбурзі 21 травня 2008 р. URL: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_a95. (дата звернення: 12.01.2020 р.).
83. Про медіацію : проект Закону України №10301-1 від 19 квітня 2012 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=43208. (дата звернення: 12.01.2020 р.).
84. Лєко Б., Чуйко Г. Медіація: підручник. Чернівці: Книги-XXI, 2011. 464 с.
85. Поліщук М. Я. Поняття медіації як альтернативного методу вирішення спорів. Держава і право. Юридичні і політичні науки, 2014. Вип. 65. С. 134-139.
86. Можайкіна О. С. Поняття та зміст основних принципів медіації в цивільно-правових відносинах. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції, 2017. № 5. С. 55-58.
87. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса: Екологія, 2019. 456 с.
88. Катерина Власюк «Мирись, мирись і більше не сварись!». Медіація в сімейних спорах. Юридична Газета. №38-39 (692-693). URL: <http://yur-gazeta.com/publications/practice/simeyne-pravo/miris-miris-i-bilshe-ne-svaris.html>. (дата звернення: 12.01.2020 р.).
89. Статистична інформація щодо державної реєстрації актів цивільного стану. Міністерство юстиції України. URL: https://minjust.gov.ua/actual-info/stat_info.
90. Другова В. А. Неюрисдикційна форма захисту майнових прав осіб, які не досягли повноліття. Право і безпека, 2012. № 4. С. 266–271.
91. Азімов Ч. Здійснення самозахисту в цивільному праві. Вісник Академії правових наук України, 2001. № 2. С. 135–141.

92. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2004. 20 с.
93. Негода О. А. Самозахист прав та інтересів дитини за цивільним та сімейним правом. Держава і право, 2009. Вип. 46. С. 388–393.
94. Свердлык Г. А. Защита и самозащита гражданских прав : учебное пособие. Москва: Лекс-Книга, 2002. 208 с.
95. Нечаева А. М. Самозащита по семейному праву. Государство и право, 2008. № 7. С. 25–31.
96. Антонюк О. І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : дис. ...кандидата юрид. наук : 12.00.03. Харків, 2004. 212 с.
97. Шериев А. М. Понятие и признаки самозащиты субъективных прав, свобод и законных интересов, 2008. № 1. С. 43–49.
98. Советское гражданское право : учебник. Т.1 / отв. ред.: Грибанов В.П., Корнеев С. М. Москва: Юрид. лит., 1979. 552 с.
99. Чорна Ж. Л. Цивільно-правовий захист майнових прав та інтересів малолітніх і неповнолітніх осіб : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.03. Львів, 2005. 178 с.
100. Сидельников Р. М. Легітимація і легалізація самозахисту цивільних прав. *Проблеми законності* : респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Харків: Нац. юрид. акад. України, 2003. Вип. 59. С. 34–39.
101. Яроцький В. Л. Проблеми застосування захисту та самозахисту суб'єктивних цивільних прав. *Приватноправове регулювання суспільних відносин: традиції, сучасність, перспектива* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції, Одеса, 19-20 квітня 2012 р. Київ: Білоцерківдрук, 2013. С. 64–67.
102. Красицька Л. Самозахист сімейних прав батьків і дітей. Підприємництво, господарство і право, 2013. № 8. С. 29–32.
103. Нечаева А. М. Семейное право : учебник. Москва: Юрист, 2008. 328 с.

104. Стефанчук Р. О. Перспективи розвитку цивільно-правового регулювання та охорони особистих немайнових правовідносин у пост кодифікаційний період. *Розвиток цивільного законодавства: посткодифікаційний період* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Київ: Освіта, 2010. С. 24–27.
105. Свердлык Г. Способы самозащиты гражданских прав и их классификация. *Хозяйство и право*, 1999. № 1. С. 35–41.